

લોકગીત એ લોકસાહિત્યનો પદ્ય પ્રકાર છે. લોકગીતનો કોઈ રચયિતા નથી હોતો એમ કહેવા કરતાં એમ કહી શકાય કે લોકસમૂહ લોકગીતોનો રચયિતા હોય છે. માત્ર એક વ્યક્તિ નહીં પણ અનેકોની ઉત્સાહભરી સર્જકતાથી રચાયેલું લોકગીત કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટના આધારિત આનંદ-ઉત્સાહ, ઉમંગ કે વેદનાની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ છે. લોકગીતોનો આપણી પાસે સમૃદ્ધ વારસો છે.

‘ભવના અબોલા’ લોકગીતમાં પતિને મનાવવા માટેના અથાગ પ્રયત્નો છતાં પતિ રીઝતા નથી માટે દુઃખથી સંતપ્ત દીકરી સમડી મારફતે પિતાને સંદેશો મોકલાવે છે પરંતુ પિતા શાણી સલાહ આપે છે. દીકરી સુખ તો બધા માણે, દુઃખ વેઠે તે સહનશીલ કહેવાય. દીકરીને વેઠવા પડતાં દુઃખ સામાન્ય નથી એ વાતની પ્રતીતિ ડુંગર ન ખેડાય, સમંદર ન મપાય, પરણ્યો ન વેચાય અને કરમ ન વંચાય જેવી વાતો દ્વારા થાય છે. આ લોકગીતમાં સાસરવાસમાં દીકરીને પડતાં દુઃખ કેવાં અસહ્ય હોય તેની વાતો કરવામાં આવી છે.

મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યા,
મેં તો કાચનાં કર્યા કમાડ;
મોરી સૈયરું ! અબોલા ભવ રિયા
મેં તો અગર ચંદણના ચૂલા કર્યા,
મેં તો ટોપરડે ભરિયાં ઓબાળ મોરી...
મેં તો દૂધનાં આંધણ મેલિયાં,
મેં તો ચોખલા ઓર્યા શેર. મોરી...
એક અધ્ધર સમળી સમસમે,
બેની, મારો સંદેશો લઈ જા. મોરી...
મારા દાદાની ડેલીએ જઈ કેજે,
તમારી દીકરીને પડિયાં છે દુઃખ. મોરી...
દીકરી ! દુઃખ રે હોય તો વેઠીએ,
દીકરી ! સુખ તો વેઠે છે સૌ. મોરી...
દાદા ! ખેતર હોય તો ખેડીએ,
ઓલ્યા ડુંગર ખેડ્યા કેમ જાય ? મોરી...
દાદા ! કૂવો રે હોય તો ત્યાગીએ,
ઓલ્યા સમંદર તાગ્યા કેમ જાય ? મોરી...
દાદા ! ઢાંઢો રે હોય તો વેચીએ,
ઓલ્યો પરણ્યો વેચ્યો કેમ જાય ? મોરી...
દાદા ! કાગળ હોય તો વાંચીએ,
ઓલ્યાં કરમ વાંચ્યાં કેમ જાય ? મોરી...

શબ્દ-સમજૂતી

ચંદ્રણ ચંદન; સમદર દરિયો, સમુદ્ર; ઢાંઢો બળદ; અગર એક જાતનું સુગંધીદાર લાકડું; ઓબાળ ઉબાળો, બળતણ; પરણ્યો પતિ, ધણી; કરમ નસીબ; કમાડ દરવાજા, બારણાં; સૈયર સખી; કોરવું તોડવું; સમળી સમડી; સમસમવું ફફડવું, ગભરાવું; તાગવું માપવું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લોકગીતની નાયિકા શા માટે વ્યથિત છે ?
- (2) લોકગીતની નાયિકા કોને સંદેશો લઈ જવાનું કાર્ય સોંપે છે ?
- (3) નાયિકા કોને સંદેશો મોકલવા ઝંખે છે ?
- (4) પિતાએ પુત્રીને શી સલાહ આપી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ‘કામનાં કમાડ’ શબ્દ દ્વારા નાયિકાની શી વેદના પ્રગટી છે ?
- (2) નાયિકા શો સંદેશ મોકલાવે છે ?
- (3) નાયિકાને કયાં દુઃખ વેઠવાં પડે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) નાયિકાએ પતિને મનાવવા શા-શા પ્રયત્નો કર્યા ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (2) નાયિકાએ મોકલેલ સંદેશ લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- દામ્પત્ય જીવનનાં અન્ય પાંચ લોકગીત મેળવીને લખો.
- ‘દીકરી વહાલનો દરિયો’ વિષય પર નિબંધ લખો.
- દીકરી બની પિતાને પત્ર લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

તમારી પાસે જે લોકગીત છે, તે છાપેલું છે, જ્યારે લોકોની વચ્ચે, લોકપરંપરામાં એ ગવાતું હોય ત્યારે એમાં ઢાળ, લય તેમજ રાગ-સૂર ભળે છે. દાદાની સલાહ અને પુત્રીની દાદા આગળ વ્યથા રજૂ કરવા વપરાયેલા શબ્દો તેમજ કાવ્યરીતિની નોંધ કરો.

દાદા કહે છે : દીકરી, સુખ તો બધા વેઠે, દુઃખ જ વેઠવાનાં હોય ને ! ત્યારે દીકરી બોલ્યાલની લઢણ તેમજ ભાષામાં કહે છે : ‘દાદા... આમ હોય તો ઠીક પણ તેમ હોય તો શું ?’ ગીતની ધ્રુવ પંક્તિથી ઘૂંટાતો ભાવ છેલ્લી પંક્તિમાં આર્તસ્વર બને છે, એકસૂત્ર બને છે અને ભાવાભિવ્યક્તિની તીવ્રતા વ્યક્ત કરે છે : ‘કરમ વાંચ્યાં કેમ જાય?’

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- લોકગીત ગાન સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- તમારા વિસ્તારના પ્રસિદ્ધ લોકગાયકનો કાર્યક્રમ શાળામાં ગોઠવો.
- લોકસાહિત્યનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન યોજો.
- બાપ-દીકરી વિષયક કવિતાઓ એકઠી કરી હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.

ઉમાશંકર જોશી

(જન્મ : 27-7-1911; અવસાન : 19-12-1988)

કવિવર ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશીનો જન્મ અરવલ્લી જિલ્લાના બામણા ગામમાં થયો હતો. કવિતા, વિવેચન, સંશોધન, એકાંકી, નવલિકા, નિબંધ, પ્રવાસ, નવલકથા, ચરિત્ર, અનુવાદ તેમજ સંપાદનક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે. ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘ગંગોત્રી’, ‘નિશીથ’, ‘પ્રાચીના’, ‘આતિથ્ય’, ‘વસંતવર્ષા’, ‘મહાપ્રસ્થાન’, ‘અભિજ્ઞા’, ‘ધારાવસ્ત્ર’ અને ‘સતપદી’ એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. આ બધાં જ કાવ્યો ‘સમગ્ર કવિતા’ નામે એક જ ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થયાં છે. પ્રકૃતિ, પ્રેમ, વિશ્વશાંતિ, ધર્મ તેમજ સંસ્કૃતિ જેવા જીવનના ગહન-ગંભીર વિષયો એમનાં કાવ્યોમાં સુપેરે પ્રગટ થયા છે. વિષયવૈવિધ્ય સાથે વિષયનિરૂપણની વિવિધ મુદ્રાઓ એમાં અંકિત છે. જીવન અને જગતને પામવાની એમાં મથામણ છે. ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ તેમનો સંશોધનગ્રંથ છે. ‘અખો : એક અધ્યયન’, ‘શૈલી અને સ્વરૂપ’, ‘સમસંવેદન’, ‘કવિની સાધના’, ‘શ્રી અને સૌરભ’, ‘કવિની શ્રદ્ધા’ એમના વિવેચનગ્રંથો છે. ‘શ્રાવણી મેળો’ તેમજ ‘વિસામો’ તેમના નવલિકાગ્રંથો છે. ‘ગોષ્ઠિ’ તેમજ ‘ઉઘાડી બારી’ તેમના હળવા-ગંભીર નિબંધોના સંગ્રહો છે. ‘આંદામાનમાં ટહુક્યા મોર’, ‘યુરોપયાત્રા’, ‘ચીનમાં 54 દિવસ’ અને ‘યાત્રી’ તેમનાં પ્રવાસપુસ્તકો છે. ‘સાપના ભારા’ તથા ‘હવેલી’ એકાંકીના સંગ્રહો છે. ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ના બે ભાગ, ‘ઈસામુ શિદા અને અન્ય’ તેમના ચરિત્રાત્મક લેખોના સંગ્રહો છે.

તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો. કન્નડ કવિ પુટપ્પા સાથે સંયુક્તરૂપે તેમના ‘નિશીથ’ કાવ્યસંગ્રહને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. ‘કવિની શ્રદ્ધા’ વિવેચનગ્રંથને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. ગુજરાત યુનિવર્સિટી તેમજ ‘વિશ્વભારતી’ જેવી સંસ્થાઓના કુલપતિપદે તેમણે સેવાઓ આપી હતી.

કૌરવોનાં મૃત્યુ પછી ઉત્તરક્રિયા કરી પાંડવો બેઠા હતા ત્યારે યુધિષ્ઠિર અનંત શોકસાગરમાં ડૂબેલા હોય છે, નારદજી અને વ્યાસ સાથેના સંવાદમાં યુધિષ્ઠિર કહે છે ‘સત્તા માટે કૂતરાની માફક લડી મર્યા !’ કૌરવોમાં રહેલી વેરવૃત્તિને નિર્મૂળ કરવાને બદલે એમનો સંહાર કરી બેઠા. આવા ધોર વિષાદમાં ડૂબેલા યુધિષ્ઠિરને પાંડવો, દ્રૌપદી, કૃષ્ણ, વ્યાસ વગેરે સમજાવે છે; પરંતુ યુધિષ્ઠિરને દુર્યોધનની અભિમાનવૃત્તિ અને દુઃશાસનની નિર્લજ્જ નિર્દયતા સામે લડવાને બદલે એમના શરીર સાથે લડી બેઠાનો વસવસો છે. આથી શોકાતુર સ્વજનોની ચીસ એમને સંભળાતી હોય એવું માને છે. આવા યુદ્ધવિષાદમાં ડૂબેલા યુધિષ્ઠિરને બહાર લાવવા સર્વે સમજાવે છે. યુધિષ્ઠિર તત્ત્વજ્ઞાનભરી દલીલો કરે છે તેમાં એમનું અગાધ જ્ઞાન હોવાની અને વેદનાની અનુભૂતિ એ એમની ન્યાયપ્રિયતા બતાવે છે.

નારદ : કેમ ? કુંતીપુત્ર, શત્રુઓનો સંહાર કરી હવે તો તમે નિશ્ચિત બન્યા ને ?

યુધિષ્ઠિર : (મોઢા પર નિઃશૂન્યતાની રેખાઓ સાથે ઊંચું જોઈ આશ્ચર્યથી) કોણ શત્રુઓ ? મુનિવર !

નારદ : (હસ્યા વિના) કેમ કયા શત્રુ ? કૌરવો વળી !

યુધિષ્ઠિર : (એ જ નિઃશૂન્યતાથી યુધિષ્ઠિર મોઢા પર એક પણ કરચલી પલટાવ્યા વિના) મારી હાંસી કરો છો શું, ગુરુદેવ ? કૌરવો તો મારા ભાઈઓ ! આપને ખબર નથી, કૌરવો ને અમે હતા પિતરાઈ.

(બધાં દિંગ થઈ ઊંચું જુએ છે. દ્રૌપદીની ને ભીમની

દષ્ટિ એક થતાં બંને આડું જોઈ સ્મિત કરે છે.)

નારદ : (સંયમપૂર્વક ટીબળ ખાળીને) હા. એટલુંય હું ન જાણું ?

વ્યાસ : (લપેટી લેવા) ક્રિયા કરતી વખતે ભાઈ ખરા ! પણ સમરાંગણમાં તો શત્રુ હતા ને ?

(યુધિષ્ઠિર શૂન્યતામાંથી ઝબકી ઊઠે છે. મોઢા પરની કરચલીઓનો રંગપલટો સ્વપ્નભંગનાં ચિત્રો જેવો દેખાઈ આવે છે. પ્રયત્નપૂર્વક તે હોશિયારીમાં આવી બેસે છે.)

નારદ : હવે તમારો પંથ નિષ્કંટક થયો.

યુધિષ્ઠિર : (બધાં પોતાની તરફ તાકી રહ્યાં છે એના ભાન વિના) હા. કાંટો પગમાં પેઠો એટલે તેને શાંતિથી કાઢવાને બદલે જોર અજમાવીને ભાંગી નાખ્યો, એટલે અંદર જ હવે ભરાઈ બેઠો ! રસ્તા પરથી કાંટા જરૂર ગયા, પણ શરીરમાં ઘર કરી વસ્યા !

નારદ : કેમ, પૃથાપુત્ર, વૈરીઓનાં મૂળ રહી ગયાં હોય એમ તમને લાગ્યાં કરે છે ?

યુધિષ્ઠિર : રહેવાની વાત ક્યાં ? ઊંડાં ઊતર્યાં છે. એમનાં લોહીના સિંચનથી વેર નિર્મૂળ થવાને બદલે ઊલટું દૃઢ થયું છે.

નારદ : હવે કૌરવોનો વિનાશ થયા પછી તો તમે એ વેરવૃક્ષને સરળતાથી ઊખેડી શકશો ને ? (યુધિષ્ઠિરને શાંત જોઈ) યુદ્ધમાં તમને જય મળ્યો એથી, જુઓને ! અમારો બધાનો તો હરખ માતો નથી.

યુધિષ્ઠિર : જય ? જય કેવો ! ભગવન, મશ્કરીમાં વિજય કહેતા હો તો બરોબર છે. મને તો આ વિજય પરાજયથી પણ આકરો લાગે છે.

(સૌ કંપી ઊઠે છે.)

નારદ : (બીજા કોઈની બોલવાની હિંમત ચાલતી નથી.) આ શું બોલો છો ?

યુધિષ્ઠિર : બારબાર વરસ વનવગડામાં આથડ્યાં. હવે કોણ જાણે કેટલાં વરસ કાઢવાં હતાં ? છેવટે ભીખ માગીને ગુજારો કરત, પણ પોતે જ પોતાનાં હાડમાંસ ખેંચી કાઢવાની ઘેલછા ન કરી હોત તો કેવું સારું ? દ્રોણ, પિતામહ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ગયા. દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો ગયા. ને કર્ણ - એને સૂતપુત્ર કહેતાં આ જીભ કપાઈ કેમ ન પડી ? - અમારા મોટાભાઈના પણ અમે ન રહ્યા ! કેટકેટલાંકનું લોહી રેડ્યું ? લોહીના રંગથી રંગેલી રાજલક્ષ્મી જોઈ મને કંપારી આવે છે.

નારદ : અરે ! રાજલક્ષ્મીને તો તમે રાત-દિ' ઝંખ્યા કરી છે, ને આજે આ શું બોલો છો ? વનમાં, રણમાં, મહેલમાં - બધે તમે તેનાં જ સ્વપ્ન સેવતા.

યુધિષ્ઠિર : ભૂલ થઈ ગઈ; કહું છું, હજાર વાર ભૂલ થઈ ! માંસને માટે કૂતરાં લઢવાઢ કરે છે એમ અમે લડી મર્યા !

નારદ : તો લડ્યા વગર તે કાંઈ આકાશમાંથી તમારે માટે રાજપાટ ઊતરી આવવાનું હતું ?

યુધિષ્ઠિર : તો એના વગર ચાલત. આજે આ ભીષણ હત્યાકાંડ પછીની સમૃદ્ધિ કરતાં વનની વિટંબણાઓ લાખ રીતે સારી હતી.

નારદ : તમે તમારી જ દષ્ટિએ વિચાર કરો છો કે નાના ભાઈઓને ધ્યાનમાં લો છો ખરા ?

યુધિષ્ઠિર : એમણે મારે માટે ઘણુંઘણું કર્યું છે, સહ્યું છે, એમને રાજ ભાવતું હોય તો ભલે ! આ રહ્યું રાજ્ય ! ખાય, પીએ ને મજા કરે ! હું તો એમને કહું કે, ઊઠ ધનંજય ! આ બધાને છોડી ત્યાગી જીવન ગાળી કલેવર છોડીએ !

અર્જુન : જોઈ લ્યો, આ અનુપમ કાયરતા ! ભૂતભાવિમાં આનો જોટો નહીં મળે. (યુધિષ્ઠિરને) અલૌકિક પરાક્રમ કરીને મેળવેલી આબાદીને તમે આમ ઠોકરે મારો એ મારાથી સહ્યું નથી જતું, મોટાભાઈ !

યુધિષ્ઠિર : એ તારાં-મારાં પરાક્રમોનું જ આ રાજમુગટ પર કલંક લાગ્યું છે. એ લોહીના ડાઘ હવે જવાના નથી. એને આપણા લોહિયાળા હાથથી અડકીને શું મેળવવાના છીએ ?

સ્વજનશોણિતે યમુના-ગંગા ઊભરાવી

વનવનમાં તપમંગલસલિલે ધોશું કલંક કરનાં.

અર્જુન : (યુધિષ્ઠિર વાત મૂકતા નથી એટલે સહેજ નરમ પડીને) બાર વરસ વન વેઠ્યું તે ઓછું છે ? હવે તો બધાંને નિરાંતે જંપવા દો. આજ સુધી બધાએ લડાઈથી રાજ મેળવ્યાં છે કે તમે જ એક નવાઈ કરી ?

ભીમ : (મર્મથી) મોટાભાઈ, હું તો મંદબુદ્ધિ ગણાઉં. મારે તમને શું કહેવાનું હોય ? તમે આગળથી ચેતવ્યા હોત તો કોઈ શસ્ત્ર ઉપાડત પણ નહીં, ને આ દારુણ (!) યુદ્ધ પણ ન થાત. લોહીનાં આંધણ મુકાત જ નહીં, એમાં ઊકળવાનું આપણે ભાગ્યે પણ ન આવત. અમને શી ખબર કે તમારી ક્ષમા ને શાંતિની વાતો આટલે ઊંચે પાતળી ડાળીએ જઈ પહોંચશે ?

યુધિષ્ઠિર : (બિલકુલ મર્મથી અસ્પૃષ્ટ રહીને) હજી ક્યાં મોડું થયું છે ?

ભીમ : શું બોલો છો મોટાભાઈ ! હવે તો દાવ ખેલાઈ ગયો !

યુધિષ્ઠિર : એમ નથી. મહાન પ્રયત્નો કર્યા પણ તે બધા હલાહલ ઘોળવામાં જ. ભૂલ થઈ તો સુધારીએ. હવે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર.

ભીમ : ભૂલ જ ક્યાં છે ? (મર્મમાં) અથવા તમારી વાત થાય ? ભૂલમાં પણ ભૂલ જોઈ બેસો એવા છો તમે તો ! (દબાણથી) હવે જવા દો બધી લાંબીટૂંકી, ને સૌને ઠરીઠામ બેસવા વેળા આવવા દો. આજ લગી તો તમારે વાદે દમ લેવાનો પણ પૂરો વખત મળ્યો નથી.

યુધિષ્ઠિર : (દુઃખ સાથે) એ રહ્યું રાજપાટ. તમે મઝાથી ભોગવો ભાઈ ! મુડદાં પર પગ મૂકી નગરજનોની દુઃખી ચીસો વચ્ચે લોહીનિંગળતો મુગટ પહેરવાની હિંમત મારામાં નથી. હું તો નિર્ભય માર્ગ પકડીશ. પવનનો ગોઠિયો બનીને વનની કોતરોમાં કલેવરને કોક દા'ડો ફેંકી દઈશ.

સહદેવ : તમે જ વનવાસ દરમિયાન કહેતાને કે બાહ્ય વસ્તુઓ છોડ્યે આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. મમતા છોડી રાજ ભોગવવામાં શો બાધ છે ? મોટામોટા રાજાઓએ યુદ્ધ કર્યા છે એટલું પણ તમે ભૂલી ગયા ?

નકુલ : હું પણ એ કહેવા જતો હતો. ભગવાન મહાકાલ કરાવે તેમ આપણે કરીએ છીએ. આપણે બધા એ અજબ જાદુગરના હાથમાં રમકડાં છીએ. એ દોરી હલાવે ત્યારે આપણે કૂદવા માંડીએ, ને ખેંચી લે ત્યારે કરંડિયામાં પડ્યા રહીએ. જીવવું-મરવું એ તો ભગવાનના હાથની વાત છે.

યુધિષ્ઠિર : પણ આપણે હથિયાર બન્યા ને ?

ભીમ : કઠિયારો ઝાડ કાપે તેમાં કઠિયારાનો વાંક કે કુહાડીનો ?

યુધિષ્ઠિર : એટલે પરમેશ્વરની ઈચ્છા છે એમ સમજી આપણે સંહાર જ કર્યા કરવો ?

પાંચાલી : બસ કરો હવે તમારું તત્ત્વજ્ઞાન ! ઘણું થયું. ધરાઈ ગયાં હવે. એ ની એ જુગજૂની ક્ષમા ને શાંતિની વાતો ! એ દહાડે ભરીસભામાં તમારા દેખતાં મને ચોટલો પકડીને દુઃશાસન ખેંચી લાવ્યો. એ તો ભગવાને લાજ રાખી, નહીં તો મને નવસ્ત્રી કરત. એને આપવું હતું અમરપદ ! ક્ષમાપદ છોડાય ? દ્રૌપદીનું ગમે તે થાઓ ! ને દુર્યોધને ભીષ્મ, દ્રોણની હાજરીમાં, તમારી સંમુખ સાથળ ખોલી મારું અપમાન કર્યું. મોડીવહેલી પણ ત્યાં ભીમની ગદા શું નહોતી પડવી જોઈતી ?

યુધિષ્ઠિર : ના ! પાંચાલી, કઠણ કાળજું કરીને કહું છું સો વાર ના ! ઓછું ના આશશો... તમારું અપમાન મને પણ સળગાવી દેતું હતું. આપણી ગદાએ દુર્યોધનની સાથળના ટુકડા કર્યા કે દુઃશાસનના શરીરનો વિનાશ કર્યો, પણ એથી શું વળ્યું ? શરીર પડ્યાં - દુર્યોધન અને દુઃશાસન આપણી વચ્ચેથી દૂર થયા ! - આપણે એમને દૂર કર્યા - પણ જ્યાં જશે ત્યાં એ જ અભિમાન અને એ જ કૂરતા બમણા વેગથી કામ કરશે. આપણે લડવું હતું દુર્યોધનની અભિમાની વૃત્તિ સાથે, દુઃશાસનની નિર્લજ્જ નિર્દયતા સામે, ને લડી બેઠા તેમનાં શરીરો સાથે.

પાંચાલી : ... 'સ્ત્રીનો કોઈ ચોટલો પકડે તો તે પિતામહ હોય કે પરમેશ્વર પોતે હોય તોપણ તેની સાથે યુદ્ધ કરવું' એવું શાસ્ત્રનું વચન સંભારી આપું ? ને શાસ્ત્રનું વચન ન હોય તોય શું ? આ તો પાપી હતા. હાથમાં ગદા હોય, ગાંડીવ હોય, તોપણ બધું સહન કર્યા કરવું, ને 'ક્ષમા ક્ષમા' ગણગણ્યાં કરવું ?!

યુધિષ્ઠિર : દ્રૌપદી, તમને તમારી જ વીતી નજર આગળ આવે છે ! અત્યારે હજારો સ્ત્રીઓ પોતાનાં વ્હાલા પુત્ર, ભાઈ, પતિનાં મૃત્યુથી રડતી હશે એમની ચીસો ન સાંભળી શકવા જેટલા તમારા કાન બુઝા ન હોય તો જરી ધ્યાન દો ! અરે ! આખા આકાશમાં - દશે દિશામાં એ જ ઘોર આકંઠનો અવાજ આવે છે. (લાગણીના ભાર નીચેથી ઊછળીને) પાંચાલી ! તું આંસુમાં સમજી જ નથી. તારી આંખોમાંથી નિરંતર આગ જ વરસ્યા કરી છે. આખો સંસાર રોમરોમ પ્રજળી ઊઠ્યો છે. તારી આંખમાં અમીનાં બે આંસુ હોય તો આપ એને ને એની બળતી ઝાળને ઠાર, દેવી મહાકાલી !!

પાંચાલી : સંસારને બાળી રહેલો દાવાનળ પાપીઓનું લોહી છાંટવાથી જ બુઝાય છે, એમ હું તો સ્પષ્ટ જોઉં છું. આજે, લોકોને ત્રાહિત્રાહિ પોકારાવનારા કેટલાય પાપીઓ ચાલ્યા ગયા છે ને પ્રજાને શાંતિ મળી છે.

યુધિષ્ઠિર : ભૂલો છો ! એમનું લોહી રેડીને તો આપણે ઊલટું બળતામાં ઘી હોમ્યું છે. દુનિયામાં મારામારી મટે તે સારું આપણે

મારામારી કરી છે. અશાંતિ ફિટાડવા જતાં આપણને સ્મશાનશાંતિ મળી છે, પહેલાં પીડિતોની ચીસો આપણાં અંતર ચીરી નાંખતી હતી, તો હવે શોકની રડારો આપણા કાનના પડદા ફાડી નાખવા તૈયાર છે.

ભીમ : ન બોલું, ન બોલું એમ મનમાં ઘણુંયે થાય છે પણ બોલ્યા વિના રહેવાતું નથી.

આપણે બેસી રહ્યા હોત ને દુશ્મનોને ફાવે તેમ કરવા દીધું હોત તો ઠીક શાંતિ જળવાત કેમ ?

યુધિષ્ઠિર : ચોક્કસ ! બે પહાડ વિના કદી પ્રતિધ્વનિ સંભળાતો નથી. પાપનો પણ બે પક્ષ વગર પડઘો પડતો નથી. આપણાથી કાંઈ નહિ તો બેસી રહેવાનું બન્યું હોત તોયે બસ હતું. ઊભા થઈ સામે માથું ઊંચું કર્યું, કે પાપ આપણી સાથે અથડાયું ને પડઘાની પરંપરા ચાલુ થઈ, ને એ અવાજોથી આખો સંસાર ગૂંગળાઈ રહ્યો છે.

ભીમ : પણ થવાનું થઈ ગયું. હવે...?

યુધિષ્ઠિર : અરે વાહ ! હવે ઘણું બધું.

ભીમ : હું પણ કહું છું જે છે તે હવે જ છે. બાર વરસ વનમાં ભમ્યા ને કેટલાંય વીતકો ને મુશ્કેલીઓ પછી આ રાજ્ય મળ્યું છે તે ભોગવીએ. જટાસુર, ચિત્રસેન, કીચક માર્યાનાં દશ્યો નજર આગળ તરવર્યા કરે છે. સુયોધનને માથામાં લાત મારેલી તેનો દુખાવો હજી તો પગમાંથી ગયો નથી. ગઈ કાલ સુધી માથે વીતકનાં વાદળ ઝઝૂમતાં રહ્યાં છે. હવે ગઈ ગુજરી ભૂલી જઈને આપણે નિરાંતે બેસીએ.

યુધિષ્ઠિર : ભીમ, તું વરુની ભાષામાં વાત કરે છે. કોળિયા અન્ન માટે વાઘવરુ કેટલી મારફાડ કરે છે. આપણે પોતાનાં પેટ માટે આટલું બધું કર્યું ? આપણને પેટ તો એક છે ને ? એને માટે આવડા મોટા રાજની શી જરૂર છે ?

પાંચાલી : (યુધિષ્ઠિર હજી આગ્રહ મૂકતા નથી એ જોઈ સહેજ ઠંડી પડીને) ધર્મરાજા ! દ્વૈતવનમાં આશ્વાસન આપતા તે ભૂલી ગયા ? દુર્યોધનને લડાઈમાં મારી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રાજ કરીશું, એવું એવું કહી વનવાસનું દુઃખ વિસારે પડાવતા તે તમે કે બીજું કોઈ ?

યુધિષ્ઠિર : એ જ હું, મારે જ વાંકે બધું થયું છે, એ તો હું ક્યારનોય કહું છું. ને તેથી તો હું એકલો જ વનમાં જવાનો વિચાર કરું છું.

નકુલ : ધર્મરાજ ! તપસ્વીઓના જીવનમાં પણ કાંઈ ને કાંઈ પ્રાણીવિનાશ તો હોય જ છે.

અર્જુન : અરે ! બધાં પ્રાણી નબળાં પ્રાણીઓ ઉપર જીવી ગુજારો કરે છે. નોળિયો ઉંદરને મારે છે, તો બિલાડી નોળિયાને, ને કૂતરો બિલાડીને, તો વરુ કૂતરાને, ને માણસ વળી એ બધાંને - એવી આખા જીવનની યોજના છે. તાપસો પણ વધ વિના પ્રાણ ટકાવી ન શકે. પોપચાં બિડાય તેમાં જેની ડોક મરડાઈ જાય એવાં સૂક્ષ્મ કલ્પનામાંય ન આવી શકે એવાં કેટલાંક જંતુઓ તો છે. માટે મોટાભાઈ, મારું માનો તો જેવા સરજાયા તેવા રહેવામાં જ માલ છે. જે કેં થયું તે બરાબર જ થયું છે.

યુધિષ્ઠિર : (કંટાળીને) હવે હદ થાય છે ! અર્જુન, તું શસ્ત્ર ઝાલી જાણે, શાસ્ત્રમાં તું શું સમજે ? વૃદ્ધોના ચરણ હજી તેં સેવ્યા નથી. ભ્રાતૃસ્નેહથી બોલે છે, એટલે મને ગમે છે. ભીમસેન અને તારામાં અઢળક બળ છે એ હું જાણું છું, પણ તેથી મારી બુદ્ધિમાં શંકા લાવવાનો તમને અધિકાર નથી. તું તો લોહીના લાલ રંગને કલંક ગણવાને બદલે ઊલટો એના ચળકાટથી મોહીને રાચે છે. (બધું ગળી જતા હોય તેમ દુઃખથી) ભલે ! ભાઈ, ભલે ! તમે તમારે મઝાથી રાજ કરો ને મનની આશાઓ સંતોષો. મારો માર્ગ મોકળો કરશો તો ઉપકાર. જંગલેજંગલમાં ભટકીશ, યુગોથી ઊભેલાં વૃક્ષોને પૂછીશ કે જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાની કોઈ જડીબુટ્ટી છે ? પર્વતના હૃદયનું દરદ વહેતાં ઝરણાંની સાથે સંસારનું દુઃખ રડીશ, ને સાગરનો વડવાનલ બૂઝવવા જતી સરિતાઓને પૂછીશ કે સંસારનો દાવાનળ શમાવવા જેટલું પાણી તેમની પાસે છે કે નહીં !

વ્યાસ : સંન્યાસની આ શેની ધૂન લગાવી છે ? દંડ એ જ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, મુંડન નહીં. શા માટે, રાજા શોક કરો છો ? જેવું બીજાનું થાય છે તેવું મારું થાય છે, ને જેમ મારું થાય છે તેમ બીજાનું થાય છે એમ સમજે તો બધી વિટંબણા ટળી જાય.

યુધિષ્ઠિર :

વ્યાસ : પણ રાજા, ક્ષત્રિય શય્યામાં મરે એ તો અધર્મ કહેવાય. એનું મોત તો સમરાંગણમાં જ શોભે !

યુધિષ્ઠિર : મારું મોત એમ થયું હોત તો તો ઠીક જ હતું તો ? પણ આ તો બીજાનું મોત કરીકરાવીને અહીં ઊભો છું.

અર્જુન : (વ્યાસને પણ યુધિષ્ઠિર કંઈ પત દેતા નથી એ જોઈ શ્રીકૃષ્ણને નિમંત્રે છે.) યદુવીર, તમે મને તો કુરુક્ષેત્રમાં લડાઈને રંગે ચડાવ્યો, પણ હવે આ કામ વસમું છે. બે-ત્રણ ગીતા ગાશો તોય સમજે તો ભલા !

યુધિષ્ઠિર : હું જ શ્રીકૃષ્ણને પૂછું છું કે આવડો મોટો સંગ્રામ થયો પણ એકે વખત પોતે કેમ શસ્ત્ર પકડ્યું નહીં ?

શ્રીકૃષ્ણ : અરે, મારે હાથેય ક્યાં ઓછું થયું છે ? પણ એ તો ઠીક, (પોતે હવે આ વિવાદમાં ખેંચાયા છે એટલે ખસી ગયે નહીં ચાલે એમ સમજી) ધર્મરાજા, તમે જુગારમાં હોશિયાર છો તો આ જરા મોટી બાજી છે તોય શું ? સમજતાં વાર કેમ લગાડો છો ?

યુધિષ્ઠિર : એટલે ?

પાંચાલી : તમે બધાય એક મહાશતરંજનાં સોગઠાં છો.

યુધિષ્ઠિર : કબૂલ. ને તેથી તો આજે હું શાંતિનો દાવ ખેલવા બેઠો છું. મારું સર્વસ્વ હું હોડમાં મૂકું છું. જોઈએ છીએ શાંતિ જીતે છે કે યુદ્ધ ? હાથે ક્યાં બધાં ભૂંસી નાખવાં છે. શાંતિનો દાવ જીતું તો જન્મારો જીત્યો !

પાંચાલી : (નિર્દય મર્મપ્રહારથી) હોડ બકો એમાં આપણને ગણશો નહીં ! એક વાર તો ભગવાને લાજ રાખી છે.

શ્રીકૃષ્ણ : કૃષ્ણા ! ગંભીર ! આ પજવણીનો સમય નથી. (યુધિષ્ઠિરને) તમે નકામા ખાંડ ખાઓ છો ! એક સ્વપ્ન પસાર થઈ ગયું. તમે તેને પકડી રાખવા માગો છો ? જે ગયા તે પાછા બોલાવવાનો તો વિચાર નથી ને ? મારું માનો તો કૌરવો મર્યાનો શોક છોડી દો !

યુધિષ્ઠિર : અરે ! કોણ મર્યું છે ? આ રહ્યો દુર્યોધન, રાત્રી આંખે જોઈ રહ્યો ! મારા એકલા પરનો ક્રોધ જાણે જગત પર ઠાલવવા કરતો હોય ને ? રણમેદાનમાં ભલે તેમનાં પ્રેત પડ્યાં હોય. તે બધા પણ આ મારી આગળ જીવતાજાગતા ફરે - મારે તે સહુને ભેટવું છે. તેમનાં હથિયારો અને બખ્તર પાછળ માનવહૃદય ધબકે છે એ હું સ્પષ્ટ જોઉં છું. આપણાં હથિયાર હથિયાર સાથે જ અથડાયાં, માંસ માંસની સાથે જ લડ્યું. મારે હવે હૃદયની લડાઈ આદરવી છે. પચીસ દુનિયાઓ વળોટીને કૌરવો ક્યાંક ચાલ્યા જશે તોપણ પાછળ પાછળ જઈશ, ને તેમની જ મદદથી હું યુદ્ધ સાથે યુદ્ધ કરીશ. ‘આપણાં ને પોતાનાં પાપે આખો સંસાર યુદ્ધથી પીડાયા કરશે, ચાલ એ યુદ્ધને, અશાંતિને આપણે મહાત કરીએ.’ એટલું જ મારે દુર્યોધનને કહેવાની જરૂર રહેશે. એમ તો એ...

શ્રીકૃષ્ણ : (રોકીને) અત્યારે અહીં જ હવે નવવિધાનનાં બીજ નાખો તો ઘણું છે.

યુધિષ્ઠિર : મહાવિનાશના ખાતરમાં બીજું શું ઊગવાનું હતું ? લોહી પીને ઊછરેલા છોડ અમૃતફળ ઓછા આપવાના હતા ? લોહી અને આંસુનાં ઝાપટાંથી માનવતાની સંસ્કૃતિનો ફાલ બગડી જશે ઊલટો.

શ્રીકૃષ્ણ : ધર્મરાજા, તમે શાંત થાઓ. ભૂતકાળ બિચારો તમારી આગળ કાંપે છે, દયા કરો ! ભવિષ્ય અવનવી આશાએ સ્મિતપૂર્વક તમારી તરફ આવી રહ્યો છે, એને નિરાશ ન કરો !

યુધિષ્ઠિર : હાય નિરાશા !

શ્રીકૃષ્ણ : તો સૃષ્ટિક્રમમાં આ યુદ્ધ વૃથા આવ્યું છે, એમ ? બ્રહ્માની પણ ભૂલ થવા સંભવ છે ખરો !

યુધિષ્ઠિર : ફરીથી માનવતા આવાં તાંડવ ન જોવા પામે એ જ આ યુદ્ધનો જગતના વિકાસક્રમમાં હેતુ હોઈ શકે.

શ્રીકૃષ્ણ : જુઓને અત્યારે જ સુંદર નવું ચણતર અબાધિત રચી શકાય. બધાં ઝાડીઝાંખરા દૂર થયાં છે ! યુદ્ધ દ્વારા માનવતાએ પોતાનો કચરો ફેંકી દીધો !

યુધિષ્ઠિર : કચરોકચરો તોય એક વાર સરજનહારની અંગુલિનો સ્પર્શ થયો છે. પરમેશ્વરની ભૂલ સુધારવાનું માણસ માથે લે ? પરમપિતાનો આશીર્વાદ દેતો મીઠો હાથ તેના ઉપર એક વાર ન હશે એટલી વાત જ શું એને પૂજવા માટે પૂરતી નથી ? એ પિતાની નજરે સૌ સરખાં છે. રાત્રિના તારાને તરણા સામે હસવાનો અધિકાર નથી.

અર્જુન : પણ હવે આ પ્રજાને આવી દશામાં મૂકીને તમે છૂટા થઈ ઉચિત ગણો છો ?

યુધિષ્ઠિર : હા પ્રજાનો સેવક બનીશ. ચાકર થઈને રહીશ પણ સિંહાસન ઉપરથી સેવા નહીં કરું. ભિખ્યુ થઈને રખડીશ ને

મારાં પા... પૂરેપૂરું ભાન પામીશ. કેટકેટલાંએ પોતાનાં વહાલાં ગુમાવ્યાં તે કરુણ વિલાપો આ કાને સાંભળીશ.

મારે એકને કાજે રે

સુતવિયોગે આજે રે માડી કૈંક ઝૂરી મરે.

(યુધિષ્ઠિર અત્યંત ભાવાવેશમાં આવતાં ઢળી પડે છે. વ્યાસ સફાળા ઊઠીને કમંડળમાંથી પાણી છાંટે છે ને બેબાકળા બનીને પાંચાલી, અર્જુન, ભીમ વગેરે કંઈ કંઈ લાવે છે.)

ભીમ : (વ્યથાથી) પાપી તો હું જ હતો. ઝેરનું પૂતળું !

અર્જુન : મને મારા ગાંડીવનું અભિમાન હતું ! ગુમાનમાં હું સખણો ન રહ્યો.

પાંચાલી : (વિલાઈને) મારાં જ પાપ પ્રકટયાં છે. યુદ્ધ માટે તો હું જ કૂદકૂદા કરતી હતી !

(સહદેવથી માત્ર અરેરાટીનો એક અવાજ કરી જવાય છે.)

નકુલ : આ શું છે બધું ?

શ્રીકૃષ્ણ : એક રીતે તો યુધિષ્ઠિરનું કહેવું...

(વિચારમાં પડી જાય છે)

(પડદો પડે છે.)

શબ્દ-સમજૂતી

સંહાર નાશ; ધનંજય અર્જુન; શોણિત લોહી; હલાહલ ભયંકર ઝેર; દશે દિશા દિશાઓ-ખૂણાઓ અને જમીન તથા આસમાન તરફ; પ્રજળવું સળગવું; ચિત્રસેન સૈનિક; દ્વૈતવન એક પૌરાણિક જંગલ; મહાત કરવું હરાવવું; સૂતપુત્ર સારથિનો પુત્ર, અહીં કર્ણ; કલેવર શરીર, ખોળિયું; દારુણ નિર્દય, કઠોર, ભયાનક; મહાકાલ મહાદેવ; આર્કંદ રુદ્રન, વિલાપ; જટાસુર જટા ધરાવતા અસુર રાજા; કીચક પોલો વાંસ, વિરાટ રાજાનો સાળો; સમરાંગણ યુદ્ધભૂમિ; વૃથા નકામું; ગાંડીવ ધનુષ્ય; પથ રસ્તો, માર્ગ; નિષ્કંટક કાંટા વિનાનું; વડવાનલ સમુદ્રમાં લાગતો અગ્નિ.

રૂઢિપ્રયોગ

જાગ્યા ત્યાંથી સવાર નવેસરથી પ્રારંભ; ગઈ ગુજરી ભૂલી જવી ભૂતકાળ ભૂલી જવો.

સ્વાધ્યાય

1. એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) યુધિષ્ઠિરને પોતાનો વિજય એ વિજય શા માટે લાગતો નથી ?
- (2) અંતે યુધિષ્ઠિર બેભાન શા માટે થઈ જાય છે ?
- (3) વનની વિટંબણાઓ શાના કરતાં સારી હતી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) યુધિષ્ઠિર લોહિયાળ વિજયનું પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતે કરવા માગે છે ?
- (2) પોતાનું શેષ જીવન વનમાં ગાળી યુધિષ્ઠિરને શું કરવું છે ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘યુધિષ્ઠિરનો યુદ્ધવિષાદ’ નાટકના કથાવસ્તુને તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (2) યુધિષ્ઠિરને શા માટે વિષાદ થાય છે ?
- (3) યુધિષ્ઠિરના મુખે યુદ્ધની ભયાવહતા કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ છે ?
- (4) ‘યુધિષ્ઠિર યુદ્ધવિષાદ’ નાટકના અંતની ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- નાનાભાઈ ભટ્ટની પુસ્તકશ્રેણી ‘મહાભારતનાં પાત્રો’ મેળવી વાંચો.
- ઉમાશંકર જોશીનું પદ્યનાટક ‘કર્ણ-કૃષ્ણ’ મેળવી વાંચો.
- ‘ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર’ વિષયક નિબંધ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

‘રસ્તા પરથી કાંટા જરૂર ગયા, પણ શરીરમાં ઘર કરી વસ્યા !’

‘મને તો આ વિજય પરાજયથી પણ આકરો લાગે છે.’

‘ભીષણ હત્યાકાંડ પછીની સમૃદ્ધિ કરતાં વનની વિટંબણાઓ લાખ રીતે સારી હતી.’

‘અશાંતિ ફિટાડવા જતાં આપણને સ્મશાન શાંતિ મળી છે.’

જેમાં યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યાનો લેશમાત્ર આનંદ હોય તેમ જણાતું નથી; પરંતુ તેના મનોજગતમાં યુદ્ધ પછી ઊઠેલી અશાંતિનો ચિતાર પમાય છે.

‘આપણે લડવું હતું દુર્યોધનની અભિમાન વૃત્તિ સાથે, દુઃશાસનની નિર્લજ્જ નિર્દયતા સામે, ને લડી બેઠા તેમનાં શરીરો સાથે’ - આ સંવાદમાં યુદ્ધથી માણસો મરે છે, વિચાર કે વૃત્તિ નહીં, જેવા વિશાળ અર્થને લેખકે યુધિષ્ઠિરની મનોદશાથી બરાબર આલેખ્યો છે.

અંતમાં કૃષ્ણ, જ્યારે કહે છે - ‘એક રીતે તો યુધિષ્ઠિરનું કહેવું...’ આમ, વાક્ય અહીં અધૂરું છોડી લેખક આપણને પણ કૃષ્ણની આ વાત તથા યુધિષ્ઠિરના મનોભાવ સાથે જોડી દે છે. તેમાં જ તેમની સાર્થકતા જોવા મળે છે. સાથે ભાષાની મજબૂત પકડનો ખ્યાલ આવે છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ન્હાનાલાલ કૃત ‘ભરતગોત્રનાં લજ્જાયીર’ પદ્યનાટક વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવો.
- અશોકનાં હૃદય પરિવર્તનની વાત વિદ્યાર્થીઓને કરો.
- ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ વિષય પર વક્તૃત્વસ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- આ એકાંકીનું ‘વાચિકમ્’ વિદ્યાર્થી પાસે કરાવો.

કવિ બોટાદકર

(જન્મ : 1870; અવસાન :1942)

ગૃહ અને ગ્રામજીવનને કવિતાનો વિષય બનાવનાર કવિ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના બોટાદમાં થયો હતો. તેમણે માત્ર છ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો. આ કવિ સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના પણ સારા અભ્યાસી હતા. તેમનું પ્રદાન મુખ્યત્વે કવિતાક્ષેત્રે રહ્યું છે.

તેમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહોમાં ‘સ્રોતસ્વિની’, ‘નિર્ઝરિણી’, ‘રાસતરંગિણી’ અને ‘શૈવલિની’નો સમાવેશ થાય છે. ગૃહજીવનના ભાવોને સુંદર રીતે કવિતામાં વ્યક્ત કરનાર આ કવિએ પ્રકૃતિ અને ગ્રામજીવનને પણ સુચારુ પદાવલિમાં ઢાળ્યા છે. તેમણે ‘રાસ’ પ્રકારની રચનાઓ પણ આપી છે.

આ એક ખંડકાવ્ય છે. ખંડકાવ્યમાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગના આશ્રયે મુખ્યત્વે વિવિધ ભાવોનું છંદોવૈવિધ્ય સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વેધક ભાવનિરૂપણ સાથે એમાં હૃદયસંઘર્ષ અને જીવનરહસ્ય પણ રજૂ થાય છે. પ્રસ્તુત ખંડકાવ્યમાં લક્ષ્મણ અને ઊર્મિલાના હૃદયભાવોનું આલેખન થયું છે. પતિ સાથે વનમાં જવાને બદલે ઘેર રહી વિરહવ્યથા સહન કરવાનો નિર્ણય ઊર્મિલાએ કર્યો તેને લક્ષ્મણ અભિનંદે છે. પતિપત્ની જે પ્રેમ અને કર્તવ્યનો તીવ્ર સંઘર્ષ અનુભવે છે તેનું ખંડકાવ્યમાં અસરકારક નિરૂપણ થયું છે. વિવિધ ભાવસંવેદનો સાથે છંદોનું વૈવિધ્ય પણ કવિએ આ રચનામાં સારું એવું પ્રકટ કરી આપ્યું છે.

(મંદાકાન્તા)

શોકાવેશે હૃદય ભરતી, કંપતી ભીતિઓથી,
ને ચિન્તાથી જ્વલિત બનતી, સંભ્રમે વ્યગ્ર થાતી :
વારે વારે સ્વર સમજવા દૂર કેં કાન દેતી,
ઊભી બાળા વિવશ બનીને બારીએ બહાવરી શી.

(અનુષ્ટુપ)

ધનુર્બાણ ગ્રહી હાથે ને વાઘા વનના સજી,
દૂરથી આવતો દેખે વ્હાલાને કેંક વેગથી.
ચિરાયું ચિન્તા ઓચિંતું, વજ્રપાત થયો શિરે,
ઢળતી સહસા ઊભી સંકષ્ટે ગ્રહી દ્વારને !
હજારો વસમા તર્કો અંતરે ઉદ્ભવી રહ્યા,
તોયે ધૈર્ય ધરી ઊભી સ્વામીને સન્મુખી થવા.
કૃતાપરાધ-શો આવી ઊભો દીન મુખે પતિ,
સંબોધી સ્નેહના શબ્દો વદે ધીમે વિવેકથી

(શાર્દૂલવિકીરિત)

“વ્હાલી ! જાય રઘુપતિ વન વિષે, સીતા જતાં સંગમાં,
તેના સેવન કાજ સંગ વસવા મારે જવું સર્વથા;
વેઠે એ વનવાસનાં વિકટ હા ! કષ્ટો શરીરે અતિ,
ને હું મ્હેલ વિષે વસું સુખ થકી, એ યોગ્ય ભાસે નહિ

આવ્યો સંમતિ યાચવા તુજ તણી ધર્મ્ય કાર્યે, પ્રિયે,
માની યોગ્ય વિચાર અંતર તણો દેજે અનુજ્ઞા મને;
ના તારો અપરાધ આમ ત્યજવા જેવો લગારે થયો,
બંધુધર્મ બજાવતાં દઉં તને અન્યાય આજે અહો !”

(અનુષ્ટુપ)

સ્વપ્નમાંયે ન સૂઝેલી, માનેલી મનથી નહિ,
સાંભળી શોકની વાર્તા ઓચિંતા સર્પદંશ-શી.
રોમદ્વારે સર્પુ વેગે રક્ત વારિત્વ પામતું,
ફાટ્યાં ચિત્ત અને ચક્ષુ, ભાન ના દેહનું રહ્યું.
કાષ્ઠની પૂતળી જેવી ઊભી સ્તબ્ધ બની રહી,
વૃત્તિઓ સર્વ વ્હાલાની વિલોકી મુખ વાંચતી.
આર્તનાદ ન કેં કીધો, ના ચેષ્ટા સ્નેહની કશી,
સ્નેહશૌર્ય ધરી ઊભી આપદ્ભાર ઉઠાવતી
સ્નેહગર્વ નથી જેને સ્નેહશોક ન એ ધરે,
તૂટતા આભને ઝીલી લેવાની શક્તિ એ ઉરે.
હજારો બાણને ઝીલે વીર જેમ વપુ વડે,
એ ક્રમે ઝીલતી ઊભી વિપદજ્વ્રહારને.
રૌપ્યઘંટા અહો ! વાગી, ઊઘડ્યું મુખ આખરે,
સ્નેહનાં સૂત્ર શા શબ્દો મંદમંદ સરી પડે :

(શાદ્દલવિકીરિત)

“વ્હાલા ! ધર્મ વિચારીને અનુજનો ઈચ્છો અરણ્યે જવા,
શી રીતે અવરોધ થાય મુજથી સત્કાર્યને સેવતાં ?
ઉકેલ્યું દુઃખ આપના હૃદયનું તેમાં ન વૃદ્ધિ કરું,
કે’વાનું કંઈ ઉદ્ભવે ઉર વિષે તોયે કશું ના કહું.
ને સંગે વસવા તણો હઠ કરી ના કષ્ટ આપું વધુ,
ચિંતાભાર વધારવો તમ શિરે એ યોગ્ય હું ના ગણું;
ચિંતા અંતરની દઈ દયિતને સંગી થવા ઈચ્છવું,
એથી ઉત્તમ વિપ્રયોગ સહીને હા ! ચિત્ત ચિરાવવું !”

(અનુષ્ટુપ)

“ધન્ય ધન્ય તને દેવિ ! અનેરી કોઈ ઊર્મિલે !”
ધર્મસંકષ્ટ સ્નેહીનું તું શકી સમજી ખરે !
હજારો કષ્ટ હૈયાનાં ને ચિંતાની પરંપરા,
સહી લેવા તણી સ્હેજે તૈયારી તેં કરી અહા !
ચિત્તને ચીરતા ભૂંડા વિલાપો નહિ તેં કર્યા,

સંસારસેવકોથી તું જુદી કોઈ સુરાત્મજા !
 કર્તવ્ય પાળવા કેરો હર્ષ તું હણી નાખશે,
 વનવાસ વિષે વિઘ્નો હા ! અતર્કિત આપશે,
 અથવા આવવા સંગે હઠ બૂરો બતાવશે,
 સીતાનો દાખલો લેવા તું અવસ્થ ઊભી થશે,
 હતી એ અંતરે ભીતિ, ઉપાયો સૂઝતા નહિ,
 પરંતુ દિવ્ય કો દેવી સિદ્ધ તું સર્વથા થઈ !
 સ્વાર્થને પોષવા તારે અંતરે વાસના નથી,
 સ્નેહીના ચિત્તને શોભે એવી તે શાંતિ સાચવી !

(મંદાકાન્તા)

સંગે રે'વું નિજ હૃદયનો ભાર ઉતારવાને,
 ને વ્હાલાને કુશલ નીરખી અંતરે રાચવાને;
 એ તો વ્હાલી ! અધમ ઉરનો સ્વાર્થ કે સ્નેહગર્વ,
 સ્નેહી કેરું હૃદય સમજે તે તણું તત્ત્વ સર્વ.
 ચિંતા ભૂંડી હૃદય હણતી સોંપવી સ્વામિચિત્તે,
 ને રક્ષાની કઠિન કૃતિમાં રોકવો સર્વ રીતે;
 લૂંટી લેવું વિષમ વનમાં સર્વ સ્વાતંત્ર્ય એનું,
 એ વ્હાલી, તેં ઉચિત ન ગણ્યું, ધન્ય હા ! ધૈર્ય તારું !
 ના શિક્ષાનાં કથન કથવાં યુક્ત તારા સમીપે,
 ને આશ્વાસો પણ ઊચરવા વ્યર્થ જેવા દીસે છે;
 ઉત્પાતો ને તુજ હૃદયનો કંપ દેખી શકું છું,
 તોયે તારી ધૃતિ નીરખતાં સ્વાસ્થ્ય સેવી શકું છું.”

(અનુષ્ટુપ)

પતિએ પીઠ કીધી ને દયિતા દેખતી રહી,
 અંતે ‘હાય !’ કહી બાળા મૂર્છિતા ભૂતલે પડી !

શબ્દ-સમજૂતી

શોકાવેશે શોકના આવેશમાં; ભીતિ ડર, બીક; જવલિત બળતી, સળગતી; સંભ્રમે ગભરાટથી, વ્યાકુળતાથી વ્યગ્ર, ચિંતાતુર;
 વજ્રપાત વજ્ર-ઈન્દ્રનું શસ્ત્ર પડ્યું હોય એવો આઘાત; સંકષ્ટે મહામુશ્કેલીથી; ગ્રહી પકડી; સન્મુખી થવા મળવા; કૃતાપરાધ-
 શો અપરાધ કર્યો હોય તેવો, ગુનેગાર જેવો; દીનમુખે ગરીબડા મોઢે; સંમતિ યાચવા રજા લેવા; અનુજ્ઞા આજ્ઞા, રજા; રોમદ્વારે
 રૂંવાડે રૂંવાડે; રક્ત વારિત્વ પામતું લોહી ફિક્કું પડી જતું હતું. (લોહીનું પાણી થઈ જતું હતું); વિલોકી જોઈ; આર્તનાદ દુઃખનો
 પોકાર; આપદ્ભાર દુઃખનો ભાર; તૂટતા આભને...ઉરે (ઊર્મિલાની) અતિ મુશ્કેલભરી પરિસ્થિતિને સહી લેવાની શક્તિ-
 અડગ શક્તિ-ધૈર્યનું સૂચન; વપુ શરીર; વિપદ્વજ્રપ્રહાર વિપત્તિરૂપ વજ્રનો પ્રહાર; અનુજ નાનો ભાઈ; દયિત પ્રિય, પ્રીતમ
 (દયિતા-પત્ની); વિપ્રયોગ વિયોગ; યુક્ત યોગ; ધૃતિ ધીરજ; સુરાત્મજા સુર (દેવ)ની આત્મજા-પુત્રી, દેવીપુત્રી; આશ્વાસો
 આશ્વાસનયુક્ત શબ્દો; મૂર્છિતા ભૂતલે પડી મૂર્છિત થઈને ધરતી ઉપર ફસડાઈ પડી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઊર્મિલા શા માટે બહાવરી બની છે ?
- (2) દૂરથી પતિને આવતા જોઈ ઊર્મિલા શું વિચારે છે ?
- (3) પોતાને વનમાં જવા માટે લક્ષ્મણ ઊર્મિલાને કયું કારણ બતાવે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વનમાં જવા અંગેની પતિની વાતની ઊર્મિલા પર શી અસર થાય છે ?
- (2) પતિની વાતનો ઊર્મિલાએ શો જવાબ આપ્યો ?
- (3) ધીરજવાન જણાયેલી ઊર્મિલા ક્યારે મૂઠિત થઈ ગઈ ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) આ કાવ્યને આધારે ઊર્મિલાનું ચરિત્રચિત્રણ કરો. અથવા
‘સિદ્ધ તું સર્વથા થઈ’ શબ્દો દ્વારા વર્ણવાયેલી ઊર્મિલાની મહાનતા.
- (2) લક્ષ્મણ ઊર્મિલાનું બહુમાન કેવી રીતે કરે છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- વર્ગમાં બે જૂથ પાડી ઊર્મિલા અને લક્ષ્મણના ત્યાગ વિશે ચર્ચા કરો.
- રામાયણનાં સ્ત્રીપાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરો.
- નાનાભાઈ ભટ્ટનું ‘રામાયણનાં પાત્રો’ પુસ્તક ગ્રંથાલયમાંથી મેળવી વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- તોયે ધૈર્ય ધરી ઊભી સ્વામીને સન્મુખી થવા.
- ને આશ્વાસો પણ ઊચરવા વ્યર્થ જેવા દીસે છે;
- તોયે તારી ધૃતિ નીરખતાં સ્વાસ્થ્ય સેવી શકું છું.

ઉપરની પંક્તિઓ વાંચો અને એમાં રહેલા ઘાટા શબ્દો તપાસો. તમને એ શબ્દો આયાસપૂર્વક મરડીને ગોઠવેલા દેખાશે. ‘પ્રત્યક્ષ મળવા’ માટેનો ‘સન્મુખી’ શબ્દ આયાસપૂર્વક મૂક્યો નથી લાગતો ? ‘આશ્વાસનના શબ્દો’ એમ કહેવા માટે યોજાયેલો ‘આશ્વાસો’ શબ્દ કેવો લાગે છે ? ‘સ્વાસ્થ્ય સેવવું’ એ કંઠગો પ્રયોગ નથી ? અને ઊચરવું એ પણ આયાસ પૂર્વક મૂકેલો શબ્દ નથી લાગતો ?

છંદનું બંધારણ જાળવવા આ રીતે મુકાયેલા શબ્દો કાવ્યની પ્રવાહિતાને ખંડિત કરે છે. ભાષા લલિત બનવાને બદલે કઠોર બને છે. એકધારા વહી રહેલા પ્રવાહમાં જ્યારે આવું બને ત્યારે કાવ્યના આસ્વાદમાં બાધા પ્રગટે છે.

પણ નીચેની પંક્તિ કૃત્રિમતાથી કેટલી દૂર છે એ તપાસો :

રોમદ્વારે સર્યુ વેગે રક્ત વારિત્વ પામતું,

અહીં લોહીનું પાણી થવાની વાત બંધબેસતી ન હોવા છતાં પંક્તિનું માધુર્ય એની ઉચિત શબ્દાવલિને લીધે જળવાઈ રહ્યું છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ઊર્મિલાની એકોકિતના રૂપમાં ‘ઊર્મિલાનું મનોમંથન’નો એકપાત્રીય અભિનય વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરાવી ભજવાવો.
- આ કાવ્યનું છંદમાં ગાન કરાવો.

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

(જન્મ : 1914; અવસાન : 1985)

સૂક્ષ્મ સાહિત્યસૂઝ અને સૌંદર્યલક્ષી કાવ્યધારાના કવિ શ્રી મુકુન્દરાય પારાશર્યનો જન્મ મોરબીમાં થયો હતો. પ્રાથમિક શિક્ષણ કોટડા સાંગાણીમાં તેમજ માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણ અનુક્રમે રાજકોટ તેમજ ભાવનગરમાં લીધું. ‘અર્યન’ (પ્રબોધ ભટ્ટ સાથે), ‘સંસ્કૃતિ’, ‘ભદ્રા’ કાવ્યસંગ્રહો, ‘ફૂલ ફાગણનાં’ ગીતસંગ્રહ, ‘દીપમાલા’ મુક્તક સંગ્રહ, ‘કંઠ ચાતકનો અને પ્રાણ બપૈયાનો’ પદસંગ્રહોમાં ભાવની સચ્ચાઈ, ગહનતા, સુચારુ અભિવ્યક્તિ, પ્રાસાદિકતા તેમજ મંજુલ કાવ્યબાનીનો પરિચય થાય છે. મુકુન્દભાઈએ યશોદાયી વ્યક્તિચિત્રોનાં સંગ્રહો આપ્યા છે. ‘સત્યકથા’ : 1, 2, 3, ‘સત્ત્વશીલ’, ‘મારાં મોટીબા અને બીજી સત્યકથાઓ’ તથા ‘મારી મા’

જેવાં વ્યક્તિચિત્રોમાં ઉદાત્ત જીવનદૃષ્ટિ, વૈવિધ્યપૂર્ણ, પ્રભાવક ઘટનાઓનું રસમય આલેખન જોવા મળે છે. સરળ, પારદર્શક તેમજ પ્રાસાદિક ગદ્ય એ પારાશર્યને ઉત્તમ ગદ્યકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

‘કંઠ ચાતકનો અને પ્રાણ બપૈયાનો’ પદસંગ્રહને ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’નું, ‘સત્યકથા : 1’ તેમજ ‘મારાં મોટીબા અને બીજી સત્યકથાઓ’ને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયાં છે. ‘સત્ત્વશીલ’ને 1978નો નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલો છે.

સામાન્ય શિક્ષકપદથી ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદ સુધીની પ્રભાશંકર પટ્ટણીની વિકાસગાથાનો ગરવો-નમૂનેદાર આલેખ સુચારુ ઢબે લેખકે રજૂ કર્યો છે. તેમના સ્નેહ-સૌજન્ય, સહૃદયતા-નિઃસ્પૃહતા, દૃઢતા-કોમળતા, ત્યાગ-સેવાતત્પરતા, નિરાભિમાનતા-પરહિતપરાયણતા વગેરે ગુણો વડે સૌનું દિલ જીતનારા પ્રભાશંકર પ્રજાજનો-રાજવીઓ, સમાજ-સરકાર, મહારાજા અને ગાંધીજીને પણ ટાણે સાચી સલાહ આપનાર વિરલ રાજપુરુષ હતા. સત્તા-સંપત્તિ-પદ-કીર્તિને ઠોકર મારી, સત્ય-સંયમ અને વફાદારીનો આચારધર્મ શીખવનાર આ શીલવંત સાધુનું આખું ચરિત્ર વાંચવાની અભીપ્સા આ ચરિત્રલેખ જગાડે છે. લેખકની સ્પષ્ટ-પારદર્શક, સહજ-સરળશૈલી અત્યંત ધ્યાનાકર્ષક બની રહી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી ગામમાં ગરીબ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મી, મૅટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી, સામાન્ય શિક્ષકપદથી પ્રારંભ કરીને, ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદ તથા ઍડ્મિનિસ્ટ્રેટરના પદને શોભાવનાર, હિંદનાં દેશી રાજ્યોના માનવંતા સલાહકાર બનનાર, બ્રિટિશ સલ્તનતનો પરમ વિશ્વાસ મેળવી ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ તથા લીગ ઑવ નેશન્સમાં સ્થાન ભોગવનાર અને દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે પૂ. ગાંધીજીના અંગત મિત્ર રહી કાર્ય કરનાર, સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીની ઈ.સ. 1862થી 1938 સુધીની પોણો સો વર્ષની કારકિર્દીમાં કાર્યસિદ્ધિઓ અસંખ્ય છે. એમની બુદ્ધિપ્રતિભા તથા કાર્યશક્તિ આકર્ષક હતાં.

તેમની આશ્ચર્યકારક અનેક સિદ્ધિઓ નોંધી શકાય, પણ તેમના જીવનની ઓછી મહત્ત્વની નહીં તેવી વસ્તુ તેમનો સ્વભાવ હતો, જેનાં સૌજન્ય, નિઃસ્પૃહતા, નિરાભિમાનતા તથા પરહિતપરાયણતા વગેરે લક્ષણો હતાં. એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પરહિતસાધક હતી. એમની સ્વભાવદર્શક ઉપલબ્ધ હકીકતોમાંથી થોડીક અહીં તારવી છે.

ઈ.સ. 1895માં મોરબી રાજ્યના કેળવણીખાતામાં નિરીક્ષકના પદથી ભાવનગરના મહારાજાના હજૂર સેક્રેટરીપદે એ આવ્યા, તે મહારાજા ભાવસિંહજી સગીર વયમાં રાજકુમાર કોલેજમાં રાજકોટ ભણતા અને શ્રી પ્રભાશંકર ત્યારે તેમની નોકરીમાં હતા, ત્યારથી ભાવસિંહજીને શ્રી પ્રભાશંકર પ્રત્યે આદરમાન હતું. એટલે મહારાજા તખ્તસિંહજી દેવ થયા ત્યારે ભાવસિંહજીએ તાર કરીને પટ્ટણીને મોરબીથી તેડાવ્યા. શ્રી પ્રભાશંકરે લખ્યું : “હું મોરબીબાવાનો નોકર છું. મને તેઓ સારી રીતે રાખે છે. એટલે નિષ્કારણ તેમની નોકરી મારાથી છોડાય નહીં.” આ પરથી શ્રી ભાવસિંહજીએ મોરબીના વાઘજી ઠાકોરને લખી મંજૂરી મેળવી, પ્રભાશંકરને બોલાવ્યા. મહારાજા જાહેરમાં પણ શ્રી પ્રભાશંકર માટે આદરમાન બતાવતા, તેથી મશ્કરીમાં તેમજ અન્યથા, આજકાલમાં મહારાજા તેમને દીવાનપદ આપશે એવી લોકવાયકા ચાલેલી. તદ્દન નવી નોકરીમાં આવી સત્તાપદ વધતા પ્રભાશંકરનું ખૂન કરવા - કરાવવાના યત્ન પણ થયેલા. એવા એક પ્રયત્નમાં પોતે પકડેલા મારાને ક્ષમા આપી

પાછો વાળ્યો ને વાત દાબી દીધી. તે પછી એ પ્રયત્ન બંધ થયા, પણ એ બનાવ પછી શ્રી પ્રભાશંકરે એક મુક્તક વડે પ્રભુપ્રાર્થના કરી :

‘મારી આખી અવનિ પરની જિંદગાની વિષે મેં,
રાખી હોયે મુજ રિપુ પરે દષ્ટિ જે રીતની મેં,
તેવીયે જો મુજ ઉપર તું રાખશે શ્રીમુરારિ !
તોયે તારો અનુણી થઈને પાડ માનીશ ભારી.’

શ્રી પ્રભાશંકર હજૂર સેક્રેટરીપદે હતા, તે વખતે મહારાજા ભાવસિંહજીએ એક વરિષ્ઠ અમલદારને રાજનામું આપી ચોવીસ કલાકમાં ભાવનગર છોડી જવા હુકમ કર્યો અને પછી શ્રી પ્રભાશંકરને બોલાવી, માગેલા રાજનામા પર મંજૂરીનો હુકમ લખવા આજ્ઞા કરી. એ વખતે બધી હકીકત જાણી શ્રી પ્રભાશંકરે પોતાનું રાજનામું લખી મહારાજાને આપ્યું.

‘આ શું ?’ મહારાજાએ પૂછ્યું. શ્રી પ્રભાશંકરે આ મતલબનું કહ્યું : ‘રાજા કેવળ સત્તાધીશ દંડદાતા નથી, પ્રજાનો બાપ પણ છે અને નોકર થવાથી કોઈ માણસ આપનો પ્રજાજન મટી જતો નથી. નોકર ભૂલ કરે તો તેને સુધારવાની ફરજ અમલદારની અને એથી વધુ અમલદારોના પણ અમલદાર જેવા રાજાની છે. એને બદલે જો રાજા ઘડીમાં કોપે અને જે કુટુંબે પેઢી દર પેઢી રાજની સેવા કરી જીવન આપ્યાં હોય, એવા કુટુંબના એક માણસે રાજના નોકર તરીકે કંઈ ભૂલ કરી હોય, તો તે બદલ તત્કાલ આકરી સજા કરે, તો એવા મનસ્વી રાજાની નોકરી કરવા કોણ સારો માણસ ઈચ્છા રાખે ? માટે મેં રાજનામું આપ્યું છે.’ મહારાજાએ વાત સાંભળી, બગેરેલી બાજી સુધારવા શ્રી પ્રભાશંકરને સર્વ છૂટ આપી.

લૉર્ડ કર્ઝન હિંદના એક મહાન વાઈસરોય હતા. મહારાણી વિક્ટોરિયાના 1-11-1858ના ઢંઢેરાથી તાજે વચન આપેલું કે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સાથે થયેલા કરારો તાજ સાથે જ થયા હોય તેવા ગણીને, તેની બધી શરતોને જે-તે સ્વરૂપે પ્રામાણિકપણે પાળવામાં આવશે. એ પ્રમાણે વધતે-ઓછે અંશે સરકારે પાલન કરેલું. પણ લૉર્ડ કર્ઝને સાર્વભૌમ સત્તાના અનિરુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યના હકના આધારે જે મનસ્વી વર્તન ચલાવ્યું, તેમાં ભાવનગર રાજ્ય સાથે તાજને સમાન બંદરીહકના કરાર હોવા છતાં ભાવનગર રાજ્યની સંમતિ લીધા વગર, ભાવનગર સહિત કાઠિયાવાડનાં બંદરોનો વિકાસ તોડવા, કાઠિયાવાડ અને બ્રિટિશ હિંદની વચ્ચે જકાતની લાઈનદોરી નાખીને, ભાવનગર સહિત કાઠિયાવાડનો વેપાર બ્રિટિશ હિંદમાં જતો અટકાવ્યો. કરારભંગનો આ દાખલો તાજની ન્યાયપરાયણતાની નીતિથી વિરુદ્ધ હતો. લૉર્ડ કર્ઝને મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરાનો અર્થ પણ બીજી રીતે કર્યો હતો. લોકમતની પરવા કર્યા વગર બંગલોની યોજના અમલમાં મૂકવા તેણે જે યત્ન કર્યા તેથી સરકારની ન્યાયવૃત્તિ પર જે દૃઢ વિશ્વાસ લોકોનો હતો તેના પર ઘા પડવા શરૂ થયા. ધીમે ધીમે બીજી સરકારી વ્યક્તિઓ દ્વારા પણ લોકમતની ને ન્યાયની અવહેલના થવા માંડી. પરિણામે લોકમત બ્રિટિશ વિરુદ્ધ ચળવળમાં પરિણમ્યો.

ઈ.સ. 1902થી શ્રી પ્રભાશંકર ભાવનગર રાજ્યના દીવાન પદે હતા. બંદરીકરારભંગ સામે ભાવનગર રાજ્યે કર્ઝન સરકારને તથા તે પછી મિન્ટો સરકારને ઘણી અરજી કરી પણ દાદ ન મળી, આથી ભાવનગર રાજ્યે ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ સુધી અરજ કરી ને તે કામ ઈંગ્લેન્ડમાં શ્રી ભાવનગરી નામના પારસી સદ્ગૃહસ્થને સોંપ્યું. 1910 સુધી એ કામ પાર ન પડ્યું. છેવટે શ્રી પ્રભાશંકર પોતે ઈંગ્લેન્ડ ગયા, ને તે વખતના સેક્રેટરી ઓવ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા લૉર્ડ મોર્લીને મળી બધી વાત રૂબરૂ સમજાવી. ન્યાયપ્રેમી લૉર્ડ મોર્લીએ આખો કેસ તપાસી જઈ લૉર્ડ કર્ઝનના પગલાંને અન્યાયી કહી તેને રદ કરતો ઠરાવ કર્યો.

ભાવનગર રાજ્યની તરફેણમાં ચુકાદો આવ્યા પછી લૉર્ડ મોર્લી શ્રી પ્રભાશંકરને હર્ષથી મળ્યા અને કહ્યું “Congratulation Mr. Prabhashankar, you have won the case.” (અભિનંદન, શ્રી પ્રભાશંકર, તમે તમારો કેસ જીતી ગયા છો.)

ઉત્તરમાં શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું : “No thanks. It is not Mr. Prabhashankar who has won the case. It has the sense of justice on the part of the Government that has won the case.” (ના, આભાર, આ વિજય પ્રભાશંકરનો નથી પણ બ્રિટિશ રાજ્યમાં રહેલી ન્યાયની ભાવનાનો છે.)

અને ચુકાદાના તારથી ભાવનગર ખબર આપતાં શ્રી પ્રભાશંકરે લખેલું કે આ સફળતાનો યશ શ્રી ભાવનગરીને આભારી છે.

ભાવનગરની તરફેણમાં ફેંસલો આવતાં મહારાજા પાસે હરખ કરવા ગામલોકો આવેલા. તેમાં માજી દીવાન શ્રી વિઠ્ઠલદાસભાઈ પણ હતા. તેમણે શ્રી પ્રભાશંકરનો તાર વાંચી મહારાજાને કહેલું : પટ્ટણીના પ્રયત્નથી જ ભાવનગરની જીત થઈ છે છતાં પટ્ટણી ભાવનગરને જશ દે છે તે એની મોટાઈ છે. એ પટ્ટણીથી જ થઈ શકે.’

મહારાજા ભાવસિંહજીને ત્યાં સંતાન ન હતું. તેથી શ્રી પ્રભાશંકરે વ્રત કરેલાં. એ પછી ઈ.સ. 1912ના જુલાઈની 3જી તારીખે સૂર્યોદય સમયે પાટવીકુંવર કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો જન્મ થયો ને તત્કાલ શ્રી પ્રભાશંકરને એ વધામણી આપવા મહારાજા ભાવસિંહજી પોતે અનંતવાડી ગયા. તે સમયે હજી શ્રી પ્રભાશંકર જાગ્યા ન હતા. મહારાજા પોતાની મોજડી ઉતારી હળવે પગલે પથારીએ જઈ શ્રી પ્રભાશંકરની સન્મુખે જાગવાની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા, ને જાગ્યા ત્યારે વધામણી આપી. પોતાને ત્યાં પાટવીપુત્રનો જન્મ થયો છે, એ આનંદ તો હતો જ, પણ સાથે પ્રભાશંકરનાં વ્રત ફળ્યાં તેનો સંતોષ હતો, તેથી વધામણી આપતાં મહારાજાસાહેબ હર્ષથી ગદ્ગદિત થઈ ગયેલા.

એ મહારાજાસાહેબ ઈ.સ. 1919માં દેવ થયા, ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકર ઈન્ડિયા કાઉન્સિલના સભ્ય હોઈ ઈંગ્લેન્ડમાં હતા અને તેમને હિંદના કોઈ પ્રાંતના ગવર્નરપદે નીમવા સરકાર વિચારતી હતી. તે વખતે ભાવનગરનાં પ્રજાજને તથા રાજ્યકુટુંબે બાળમહારાજાની સંભાળ રાખવા તથા રાજ્યનો વહીવટ કરવા સર પ્રભાશંકરને નીમવા માટે સરકારમાં તાર તથા પત્રથી અરજી કરેલી. સત્તા તથા વૈભવભર્યું ઊજળું ભાવિ છોડી પ્રભાશંકર એ પદ નહીં સ્વીકારે તેમ સરકાર માનતી હતી. બે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું શ્રી પ્રભાશંકરને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તરત તેમણે ભાવનગર રાજ્યનું વાલીપણું સ્વીકાર્યું અને કારણ પૂછતાં સરકારને જણાવ્યું : ‘ભાવસિંહજી મહારાજાની ઈચ્છા હતી કે તેમના પાટવીકુંવર મારા હાથ તળે ઊછરે. હાલ જ્યારે એ નામદારની હયાતી નથી ત્યારે મારી પહેલી ફરજ એ છે કે મારે આ જ સ્વીકારવું જોઈએ.’

એ પછી તેઓ ભાવનગર રાજ્યના એડ્મિનિસ્ટ્રેટરના પદે આવ્યા અને હિંદભરનાં દેશી રાજ્યોના એકમાત્ર ઉત્તમ સલાહકાર બન્યા. ઈ.સ. 1930-31માં કશ્મીરના મહારાજાએ રાજ્યના પ્રશ્ન અંગે સર પ્રભાશંકરને આમંત્રી સલાહ લીધી, જેનું પરિણામ ઘણી સરળતાથી સારું આવ્યું. આથી મહારાજાએ કહ્યું : ‘ભાવનગર ખાબોચિયા જેવું છે, આપને માટે ઘણું નાનું છે. આપ કશ્મીરને પોતાનું કરો, તો હું માસિક પાંચ હજારથી ઓછા નહીં આપું અને આપની યોગ્ય કદર કરીશ.’

શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘મારા પર આપ વિશ્વાસ ન રાખો તો આવું.’

મહારાજાએ પૂછ્યું : ‘એવી શરત કેમ મૂકો છો ?’

ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજીએ મને આગળ આણ્યો. એ દેવ થયા, ત્યારે તેનાં સંતાનો મને સોંપતા ગયા છે. જો હું સત્તા કે ધનને લોભે એ બધું ભૂલી, ફગાવીને કશ્મીર આવું તો પછી હું આપને કે કશ્મીર રાજ્યને વફાદાર રહું એવો વિશ્વાસ આપે મારામાં રાખવો ન જોઈએ.’

શ્રી પ્રભાશંકરમાં નિઃસ્પૃહતા તથા નિરભિમાનીપણા સાથે જે સત્યનિષ્ઠ તથા પરહિતસાધકતા હતાં, તેને અંગે તેમના પરિચયમાં જે કોઈ આવતા તે પછી રંક હોય કે રાજા, નોકર હોય કે બ્રિટનના મહાન અમલદાર, બાળક હોય કે મોટી ઉંમરના, પણ તે દરેકને લાગતું કે પટ્ટણીજી પોતાના જ છે. તેમનું વિશાળ હૃદય અને વાત સમજાવવાની સ્વાભાવિક કુશળતાને લીધે અંગ્રેજ અમલદારોને તેમના ઉપરીઓ તરફથી સલાહ અપાતી : If you have to differ from or fight with Sir Prabhashankar, do it on paper. Never discuss the point with him personally, otherwise he shall turn you to his opinion. (‘તમારે શ્રી પ્રભાશંકર સાથે મતભેદ દર્શાવવો હોય અથવા લડવું હોય તો તે કાગળ પર કરજો. કદી પણ તેમને રૂબરૂ મળીને વાત કરશો નહિ. નહિ તો તે તમને પોતાના મતના કરી નાખશે.’)

પૂ. ગાંધીજી તથા પ્રભાશંકર રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં સાથે ભણતા ત્યારથી એમની પિછાણ. ગાંધીજી આફ્રિકા હતા ત્યારે તેમના કાર્યથી શ્રી પ્રભાશંકર વાકેફગાર રહેતા. તેમના હિંદ આવ્યા પછી બંને ગાઢ મિત્રો બની ગયેલા. શ્રી પ્રભાશંકર ગાંધીજી પ્રત્યે માનથી જોતા, છતાં પોતાને સત્ય લાગતી વાત તેમને કહી દેતા. ઈ.સ. 1923માં સત્યાગ્રહની લડતને નામે હિંસક તોફાનો થયાં, ત્યારે ગાંધીજીને રૂબરૂ મળીને તેમણે વાત સમજાવતાં કહેલું : ‘આવાં તોફાનથી આપના અહિંસક સત્યાગ્રહના મૂળમાં ઘા થાય છે. આપની પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, માન ઘટે છે ને જગતની આંખે આપનું કાર્ય દંભ રૂપે દેખાય તેવું બને છે. એવે

વખતે સત્યાગ્રહ પાછો ન ખેંચી લેવો તે “હિમાલય જેવડી ભૂલ” છે. ગાંધીજીને આ વાત ખરી લાગી. સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચી લેવાયો, ને ગાંધીજીએ નવજીવનમાં ‘હિમાલય જેવડી ભૂલ’ નામે લેખ લખ્યો.

ઈ.સ. 1924 પછી ભાવનગર ખાતે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ બોલાવવા હિલચાલ થઈ. ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકરે ‘ના’ પાડીને ગાંધીજીને અમદાવાદમાં આશ્રમમાં કહેલું : ‘ભાવનગરમાં હાલ બાળમહારાજ છે. મહારાજાને બીજાં રાજ્યો સાથે રાજકીય તેમજ કૌટુંબિક સંબંધ છે. એ ભાવનગરને આંગણે પરિષદ મળે ને પરિષદમાં બીજાં રાજ્યો વિરુદ્ધ ઠરાવ થાય તો તે-તે રાજ્યોનો ભાવનગર સાથે સંબંધ બગડે. તે માટે હું ના પાડું છું. પણ જો બીજાં રાજ્યોની વિરુદ્ધમાં ઠરાવ ન કરવાના હોય ને આપ પોતે પ્રમુખ થવાના હો તો ખુશીથી ભાવનગરમાં પરિષદ ભરો. હું બધી સગવડ અપાવીશ અને એ પરિષદમાં ભાવનગરની વિરુદ્ધ જેને જે કહેવું હોય તે કહેવાની છૂટ છે.’

ગાંધીજી પાસે તે વખતે બીજા માણસો પણ હતા. ગાંધીજીએ શ્રી પ્રભાશંકરને હસીને પૂછ્યું : ધારો કે મારા પ્રમુખપદે ત્યાં પરિષદ ભરાય ને તેમાં બીજાં કોઈ રાજ્ય વિરુદ્ધ ઠરાવ થાય તો તમે શું કરો ?’

શ્રી પ્રભાશંકરે સામે હસીને કહ્યું : ‘તો ભાવનગરની જેલ દૂધથી ધોવડાવીને આપને તેમાં પધરાવું ને હું આપની સામે બેસું.’

ગાંધીજીએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, પરિષદ ભાવનગર ખાતે ભરાઈ, કોઈ અનુચિત ઠરાવ પસાર ન થયો.

ઈ.સ. 1926માં ગાંધીજી શ્રી પ્રભાશંકરના અંગત મહેમાન તરીકે ત્રાપજમાં રહેલા. તા. 12-3-1930ના રોજ આશ્રમેથી ગાંધીજી ઢાંડીકૂચ માટે નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે સર પ્રભાશંકર પણ હતા.

બીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે કોંગ્રેસ આગેવાનો તથા સરકારના સત્તાધીશોના આશ્ચર્ય વચ્ચે ગાંધીજીને સમજાવીને શ્રી પ્રભાશંકર તેમને ઈંગ્લેન્ડ લઈ ગયેલા. શ્રી પ્રભાશંકરે એ વખતે ગાંધીજીને કહેલું : ‘હું જાણું છું કે અંગ્રેજ સત્તાધીશો હાલ સ્વાર્થથી અંધ છે, તેથી પરિષદ સફળ નથી જવાની. પણ આપનું ત્યાં જવું નિષ્ફળ નહિ થાય; કારણ કે ત્યાં જવાથી ત્યાંની પ્રજા આપ વિશે કે હિંદ વિશે ખરેખર વાકેફ થશે અને આપણી માગણી ન્યાયપુરઃસરની છે એમ સમજશે અને તે હિંદ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઘડશે.’

ગોળમેજી પરિષદમાં શ્રી પ્રભાશંકરને પણ આમંત્રણ હતું. ત્યાંના એક સત્તાધારીએ શ્રી પ્રભાશંકરને કહેલું : ‘તમે સામાન્ય વ્યક્તિ નથી, સરકારને તમારામાં વિશ્વાસ છે ને ઈચ્છે છે કે કોઈથી દબાયા વગર તમે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપશો.’

ઉત્તરમાં શ્રી પ્રભાશંકરે આ પ્રકારે કહેલું : ‘આપ જાણો છો કે કેવળ હિંદના લાભ માટે નહીં પણ ભારોભાર બ્રિટનના અને માનવજાતના હિત માટે શ્રી ગાંધીજી વાત કરે છે. એટલે આપે ગાંધીજીને પૂરા સાંભળવા એવી મારી વિનંતી છે. અમે અમારી અંગત વાત બોલીએ છીએ, જ્યારે ગાંધીજી સમગ્ર હિંદની વાત બોલે છે. આપ બીજાઓને મોટા બનાવી પૂછો છો જેથી સામા માણસને એમ થાય કે હું કાંઈક છું. ને તેથી ગાંધીજીથી જુદા પડી નવી કે આડી વાત બોલે અને તેથી સમાધાન ન થાય, ત્યારે સરકાર કહે કે તમે અંદર અંદર એકમત નથી ત્યાં અમે શું કરીએ ? તો એવી પરિસ્થિતિમાં આપ મને ન મૂકો. હું બ્રિટન તથા હિંદ બંનેનું હિત ચાહું છું એટલે ગાંધીજી જે કહે તેમાં મારી સંમતિ સમજાવો અને બ્રિટને ગાંધીજીને સાંભળવા. તેના કથનને માન્યતા આપવી તેમાં બ્રિટનનું હિત થશે તેમજ તેનો મોભો વધશે એવી મારી માન્યતા છે.’

શ્રી પ્રભાશંકર સમજતા હતા કે ગોળમેજી નિષ્ફળ જવાની છે, પણ ભારતને થોડાં વર્ષોમાં સ્વતંત્રતા મળવાની જ છે. આથી ગોળમેજી પરિષદ વખતે શ્રી પ્રભાશંકરે એક બીજું કાર્ય કર્યું. ગાંધીજી કદી ફોટો પડાવવા ઊભા રહેતા નહિ, પણ શ્રી પ્રભાશંકરે ગાંધીજીને એક વિનંતી કરી અને ગાંધીજીએ તે માની. તે એ કે ઈંગ્લેન્ડના નામી ચિત્રકાર સર ઓસ્વાલ્ડ બિર્લી પાસે ગાંધીજી નિત્ય એક કલાક જઈને સ્થિર ઊભા રહે અને તે ચિત્રકાર તેમનું તૈલચિત્ર તૈયાર કરી આપે. ગાંધીજીએ લાગટ આઠ દિવસ સુધી એ રીતે ‘પોઝ’ આપ્યો. તે તૈલચિત્ર પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવી શ્રી પ્રભાશંકર હિંદ લાવેલા. પણ એ પેટી ખોલાવી ન હતી. પોતાનો અંતકાળ નજીક જોઈ તેમણે એ પેટી પોતાના જયેષ્ઠ પુત્ર શ્રી અનંતરાયને સોંપી કહ્યું : ‘આમાં પૂજ્ય ગાંધીજીનું લાઈફ સાઈઝનું તૈલચિત્ર છે તે ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની વડી ધારાસભાને ભેટ આપવાનું છે.’

અને એ રીતે ઈ.સ. 1947માં ભારતને સ્વતંત્રતા સાંપડી, ત્યારે શ્રી અનંતરાયે તે તૈલચિત્ર વડી ધારાસભામાં તા. 28-8-1947 ના રોજ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના હાથે ખુલ્લું મુકાવેલું.

આવી દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, લોકહિતસાધક શ્રી પ્રભાશંકરના નિઃસ્પૃહ અને નિરાભિમાન માનસનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેમના નીચેના શબ્દોથી આવશે. તેમનું જીવનચરિત્ર ન લખવાની વાત કરતાં તેમણે કહેલું : “ખરી હકીકત તો એ છે કે મહારાજા ભાવસિંહજીને હું જડી ગયો અને તેમના વિશ્વાસને લઈને મારામાં જે શક્તિઓ હતી તે બહાર આવી.. હું માનું છું કે મારા જેવા ઘણાં છે, માત્ર એને મહારાજા ભાવસિંહજી મળ્યા નથી.”

(પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિદર્શન)

શબ્દ-સમજૂતી

સૌજન્ય ભલાઈ, સુજનતા; હજૂર દરબારી કે મુસલમાની વિવેકમાં વપરાતો ઉદ્ગાર, હાજરી, તહેનાત; રિપુ દુશ્મન બંદરી હક બંદર પરનો હક; પાટવીકુંવર સૌથી મોટો પુત્ર ગાદીવારસ; નિઃસ્પૃહતા સ્પર્શે નહીં તેવું; મારા (મારો) કોઈને મારી નાખવા મોકલેલો માણસ; અનૃણી અઝણી; અનિરુદ્ધ રોકેલું; હયાતી હાજરી, અસ્તિત્વ; એડ્મિનિસ્ટ્રેટર સંચાલક, વહીવટકર્તા; પરહિતપરાયણતા બીજાના હિતાર્થે કાર્ય કરવું; દંડદાતા સજા આપનારો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભાવસિંહજીના આમંત્રણનો પ્રભાશંકરે શો પ્રત્યુત્તર આપ્યો ?
- (2) કાશ્મીરના મહારાજાના નોકરી માટેના આમંત્રણને પ્રભાશંકરે કેવી રીતે નકાર્યું ?
- (3) ભાવસિંહજીને શ્રી પ્રભાશંકર પ્રત્યે કેમ આદરમાન હતું ?
- (4) પ્રભાશંકરે પોતાનું રાજીનામું શા માટે આપ્યું ?
- (5) લોકમત બ્રિટિશ વિરુદ્ધ ચળવળમાં કેમ પરિણમ્યો ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભાવસિંહજીના એક અમલદારને સજા કરવાના ચુકાદાનો પ્રભાશંકરે કેવી રીતે વિરોધ કર્યો ?
- (2) મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરનાર પટ્ટણીએ કેવી કેવી ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ મેળવી હતી ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરાના લૉર્ડ કર્ઝનના અવળા અર્થઘટનનો પ્રભાશંકરે કેવી રીતે પ્રતિવાદ કર્યો ?
- (2) ‘પ્રભાશંકરમાં બધા જ પ્રકારના લોકોને પ્રેમથી જીતી લેવાની તાકાત હતી.’ આ વિધાનની સદષ્ટાંત ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ભાવનગર રાજ્યના રાજવીઓનું ભીંતપત્ર તૈયાર કરો.
- ‘પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિત્વ દર્શન’ પુસ્તક મેળવીને વાંચો.
- ‘બાહુબલી’ ચલચિત્ર જોઈને સેનાપતિની વફાદારી વિશે લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત ચરિત્રનિબંધમાં લેખક પ્રભાશંકરના વ્યક્તિના ગુણોને વ્યક્ત કરવા માટે, ગુણોનું માત્ર વર્ણન કરતા નથી. એ ગુણ પ્રભાશંકરના કયા વ્યવહારવર્તનમાં જોવા મળ્યાં તે સોદાહરણ ટાંકે છે :

દા.ત., “શ્રી પ્રભાશંકરમાં નિઃસ્પૃહતા અને નિરભિમાનપણા સાથે સત્યનિષ્ઠા તથા પરહિતસાધકતા હતાં” એ નોંધ્યા પહેલાં એનું ઉદાહરણ આપે છે - તેઓ કાશ્મીર જવા સંમત ન થયા તે.

આમ, જીવનના વ્યવહારનાં ઉદાહરણો આપીને, એમના ગુણોને વ્યક્ત કરીને વિશિષ્ટ ભાવ-વિચારની અભિવ્યક્તિ સાધી છે, તે નોંધો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ‘પ્રજાવત્સલ રાજવી કૃષ્ણકુમારસિંહજી’ ગંભીરસિંહ ગોહિલ લિખિત આ જીવનચરિત્ર મેળવી તેના વિશે વિદ્યાર્થીને વાત કરો.
- ‘રાજવીઓની મોટાઈ’ વિષય પર વર્ગમાં ચર્ચા કરો.
- ‘આનું નામ તે ધણી’-મેઘાણીની લોકવાર્તા વર્ગમાં વાંચો.
- વફાદારીને લગતા બે પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓને કહો.

જેમ ઈશ્વર એક છે પણ ઉપાસના વિધિઓ અનેક છે, પણ એની ઉપર રચાયેલા સંપ્રદાયો અનેક છે... જ્યારે જ્યારે ધર્મને નામે ઝઘડા થાય છે ત્યારે ત્યારે ઝઘડો ધર્મ ધર્મ વચ્ચે નથી હોતો, પણ પોતપોતાની શ્રદ્ધાએ સ્વીકારેલી ધર્મ વિશેની આસક્તિ અને મમતા વચ્ચે હોય છે. બે સાચા ધાર્મિક માણસો એકબીજાના ધર્મનો આદર કરે છે... ‘મારો ધર્મ સાચો તેથી તારો ધર્મ ખોટો’ એમ કહેનારા ધર્મ માટે નહીં પણ ધર્મ ઉપર ચોંટાડેલા લેબલ માટે લડે છે. એ ધાર્મિક ભાવ નથી પણ ક્ષુદ્ર અને સ્થૂળ સંસારી મમતા છે.

— યશવંત શુક્લ

વ્યાકરણ-લેખન : વાક્યરચના વિષયક સજ્જતા

1. પદક્રમ

તમે જાણો છો કે કોઈ પણ શબ્દ જ્યારે વાક્યમાં પ્રયોજાય, તેને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે ત્યારે તે ‘પદ’ કહેવાય છે. વિભક્તિના પ્રત્યયો એક પદનો બીજા પદ સાથે સંબંધ મેળવી આપે છે. અમુક શબ્દને પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે આપણે શૂન્ય પ્રત્યય તેને લાગ્યો છે એ રીતે ઓળખીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષામાં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ એવો ક્રમ સામાન્ય રીતે હોય છે. વિશેષ ચમત્કૃતિ, લય, પ્રાસ વગેરે લાવવા ક્યારેક આ ક્રમમાં થોડો ફેરફાર થાય છે. મોટેભાગે કવિતામાં એવું થતું હોય છે :

જનનીના હૈયામાં પોઢંતાં પોઢંતાં પીધો કસુંબીનો રંગ !

મોરલી તો ચાલી રંગ રૂસણે રે !

જૂનું તો થયું રે દેવળ જૂનું તો થયું...

આ કાવ્યપંક્તિઓમાં તમે જુઓ છો કે ક્રિયાપદ વાક્યના અંતે નથી, પણ વચ્ચે મૂક્યું છે.

ભાષામાં પદો હોય છે. એ બધાં પદોનાં કંઈક ને કંઈક નામ છે. તેના અર્થ અનુસાર - નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, સંયોજક, નિપાત વગેરેથી તે પદો ઓળખાય છે.

નામની વિશેષતા બતાવનાર પદ તે વિશેષણ અને વિશેષણ જે પદને લાગે તે પદ એટલે વિશેષ્ય. મોટેભાગે વિશેષણ વિશેષ્યની પહેલાં મુકાય છે. એકનાં એક નામનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવાનો થાય ત્યારે પ્રથમ સિવાયનાં નામો માટે આપણે યોગ્ય સર્વનામ વાપરીએ છીએ.

સામાન્ય રીતે વાક્યનો ક્રમ આ મુજબ રહે છે :

વિશેષણ, વિશેષ્ય (કર્તા) વિશેષણ, વિશેષ્ય (કર્મ), ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાપદ.

કોઈ વાક્યમાં એકથી વધારે કર્મ હોય તો પહેલાં ગૌણ કર્મ અને તે પછી મુખ્ય કર્મ મુકાય છે.

- પદોના ક્રમમાં ગમે તેમ ફેરફાર કરવાથી વાક્યનો અર્થ પામી શકાતો નથી. જો કે આપણે તેને વાક્ય તરીકે ઓળખતાં જ નથી. દા.ત.,
 - સ્ટેશન ઉપર બસની રાહ જોઈને ઊભેલા પેસેન્જરની સંખ્યા ઘણી હતી. હવે આ વાક્યમાંનાં પદોને ગમે તેમ મૂકવાથી...
 - હતી બસની રાહ સ્ટેશન ઉપર ઘણી સંખ્યા ઊભેલા જોઈને પેસેન્જરની. અહીં કશો જ અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.
- ‘જ’ નિપાતના સ્થાનમાં ફેરફાર કરવાથી પણ ભાર અપાનાર પદ બદલાઈ જાય છે. એટલે અર્થમાં ફેરફાર થાય છે.

તમે જ આજે અમદાવાદ જશો ? (તમે જ કે બીજા કોઈ ?)

તમે આજે જ અમદાવાદ જશો ? (આજે જ કે પછીના દિવસે ?)

તમે આજે અમદાવાદ જ જશો ? (અમદાવાદ જ કે બીજે ક્યાંય ?)

તમે આજે અમદાવાદ જશો જ ? (ચોક્કસ જશો)

 - અહીં જ ની પૂર્વે મુકાયેલ પદ પર ભાર મુકાય છે. એટલે દર વખતે પૂછનારનો સ્વરભાર અલગ-અલગ પદો પર રહે છે. પરિણામે પૂછનારનો ઈરાદો સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. ગમે ત્યાં ‘જ’ મૂકવાથી કહેવાનો ઈરાદો કંઈક હોય અને વાચનથી તેનો અર્થ જુદો જ સમજાય છે.
- થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ :
 1. ગામમાં એક શાકભાજીવાળો ફેરિયો આવ્યો છે. X
 - ગામમાં શાકભાજીવાળો એક ફેરિયો આવ્યો છે. ✓

2. શુદ્ધ ભેંસનું દૂધ પીવું જોઈએ. **X**
ભેંસનું શુદ્ધ દૂધ પીવું જોઈએ. **✓**
3. શહેરમાં સરકારી માંદાં ઢોરનું દવાખાનું હોય જ. **X**
શહેરમાં માંદાં ઢોરનું સરકારી દવાખાનું હોય જ. **✓**
4. બિલાડી ખાવા માટે દીવાલ ઉપર ચડી. **X**
ખાવા માટે બિલાડી દીવાલ ઉપર ચડી. **✓**

2. પદસંવાદ

પદોની યોગ્ય ગોઠવણીથી વાક્યનો અર્થ સારી રીતે અને સ્પષ્ટ પામી શકાય છે. એ જ રીતે પદો વચ્ચેના આંતરસંબંધોથી જ વાક્ય સ્પષ્ટ અને સંવાદી બને છે. પદો વચ્ચે લિંગ, વચન અને પ્રત્યયોનો સુમેળ હોય તેનું નામ જ પદસંવાદ.

વાક્યમાં જે પદ વિશેષણ તરીકે ભૂમિકા ભજવતું હોય તેને તેના વિશેષ્યના લિંગ-વચન અનુસાર પ્રત્યયો લાગે છે.

દા.ત., સારું પુસ્તક (અહીં પુસ્તક એકવચન છે અને નપુંસકલિંગ છે.)

સારી ચોપડી (અહીં ચોપડી એકવચન છે અને સ્ત્રીલિંગ છે.)

સારો ઘોડો (અહીં ઘોડો એકવચન છે અને પુલિંગ છે.)

સારાં પુસ્તકો (અહીં પુસ્તકો બહુવચન છે અને નપુંસકલિંગ છે.)

— અહીં ‘સારા’ વિશેષણને તેના વિશેષ્યના લિંગ-વચન અનુસાર બદલાવું પડે છે.

વાક્યમાં પદો વચ્ચે જો કોઈ સુમેળ ન હોય તો સમગ્ર વાક્ય અસ્પષ્ટ જ રહે છે.

— ગુરુજીએ એક ભજન ગાઈ અને પછી ધૂન ગાયું. **X**

— ગુરુજીએ એક ભજન ગાયું અને પછી ધૂન ગાઈ. **✓**

— રીટાએ રાતાં ફૂલ લીધું. **X**

રીટાએ રાતું ફૂલ લીધું. **✓**

રીટાએ રાતાં ફૂલ લીધાં. **✓**

— મેં મગફળી અને ગોળ ખાધો. **X**

મેં મગફળી અને ગોળ ખાધાં. **✓**

(જુદાં જુદાં લિંગનાં બે નામો હોય ત્યારે ક્રિયાપદ બહુવચનમાં મુકાય છે.)

— કોકિલા, કરણ અને અર્જુન ગયા. **X**

કોકિલા, કરણ અને અર્જુન ગયાં. **✓**

(પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ માટેનું સંયુક્ત ક્રિયાપદ અનુસ્વાર સાથે બહુવચન હોય છે.)

— મોટા ભાઈ આવ્યા અને મોટા બહેન ગયા. **X**

મોટા ભાઈ આવ્યા અને મોટાં બહેન ગયાં. **✓**

(સ્ત્રી જાતિ માનાર્થે બ.વ.માં વિશેષણ-ક્રિયાપદ અનુસ્વાર સાથે બહુવચન હોય છે.)

- ડેરીમાં શુદ્ધ ગાયનું ધી મળે છે. X
- ડેરીમાં ગાયનું શુદ્ધ ધી મળે છે. ✓
- (શુદ્ધ એ ગાયનું વિશેષણ નથી, ધીનું વિશેષણ છે.)
- રમણલાલ શું વસ્તુ લઈ જશે ? X
- રમણલાલ શી વસ્તુ લઈ જશે ? ✓
- (વસ્તુ એ નારીજાતિનો શબ્દ છે. માટે તેની આગળ ‘શી’ મુકાય છે.)
- તમે ઘરમાં શું ફેરફાર કર્યો ? X
- તમે ઘરમાં શો ફેરફાર કર્યો ? ✓
- (ફેરફાર એ ‘નરજાતિ’નો શબ્દ છે. માટે તેની આગળ ‘શો’ મુકાય છે. એ જ રીતે નપુંસકલિંગ આગળ ‘શું’ મુકાય છે.)
- બા અમદાવાદ ગયા X
- બા અમદાવાદ ગયાં ✓
- (સ્ત્રી જાતિ માનાર્થે બહુવચનમાં વિશેષણ-ક્રિયાપદ સાનુસ્વાર બહુવચન હોય છે.)

3. નિપાત

સંજ્ઞા, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, ક્રિયાપદ વગેરે પદો સાથે મુકાઈ વિશેષ અર્થનો કે ભારનો બોધ કરાવનાર ઘટક નિપાત તરીકે ઓળખાય છે. નિપાત ઘણાં બધાં છે - જ, તો, ને, ય-યે, તે, પણ, સુધ્ધાં, જી, ફક્ત, કેવળ, માત્ર, ખરું વગેરે.

આપણે ઉદાહરણો દ્વારા નિપાતની કામગીરી સમજીએ :

1. તું પ્રવાસે જઈશ જ ? (જવાની ક્રિયા પર ભાર અપાયો છે.)
2. તમે જ મારી સાથે આવશો. (તમારા સિવાય બીજું કોઈ નહિ.)
3. કામ કરનાર જ સુખી થાય. (કામ કરનારની મહત્તા બતાવાઈ છે.)
4. ચાલો, અમદાવાદ જઈશું ને ? (બીજા પાસે હકારની ઈચ્છા વ્યક્ત થઈ છે.)
5. આપણે જવું જ છે ને ? (વાતને દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન છે.)
6. તમે તો આવી ગયા ! (જે પદ પર ભાર આપવો છે તેના પછી મુકાય છે.)
7. એવું તો આપણાથી કેમ કહેવાય ? (એજન)
8. તમેય મારી સાથે આવજો (‘પણ’ના અર્થમાં, બીજાં તો ખરાં, પણ તમે પણ)
9. હુંય પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થઈશ જોજો. (‘પણ’ના અર્થમાં, બીજાની જેમ હું પણ)
10. મારે પણ તમારી સાથે જ આવવું પડશે. (એજન)
11. ઓહો, ક્યાં ચાલ્યા જી ? (આદર, વિવેક બતાવવા માટે)
12. હવે દિવાળી આડે માત્ર એક માસ બાકી છે. (‘ફક્ત’ના અર્થમાં)
13. આવા વરસાદમાં મને ઊંઘ આવે ખરી ? (સૌનો હકાર છે એવી શ્રદ્ધા)
14. અંતે તું સાચું બોલ્યો ખરો ! (‘હાશકારા’નો ભાવ વ્યક્ત થયો છે.)
15. તે તદ્દન નકામી વ્યક્તિ છે. (‘બિલકુલ’ના અર્થમાં, સીમા નક્કી કરવા માટે)

16. ગુરુજી, અંદર આવું કે ? (સંમતિના અર્થમાં)
17. તે તમે આવ્યા હોત તો ? (વિનંતીના અર્થમાં)

4. કૃદંત

આ વાક્યો વાંચો :

અ

1. ત્યાં અમે બોર ખાતાં.
2. આ ક્યું પ્રાણી બોલ્યું ?
3. આ કબાટ કોણે તોડ્યું ?
4. રોજ સવારે તે શ્લોક બોલતી.

બ

- ખાતાં ખાતાં બોલાય નહિ.
બોલ્યું કોણ ન પાળે ?
ચોરે તાળું તોડ્યું ન તોડ્યું ને ભાગ્યો.
બોલતી વખતે તેણે ઊંચે જોયું.

અહીં અ વિભાગમાં રહેલાં પદો - ખાતાં, બોલ્યું, તોડ્યું અને બોલતી એ ક્રિયાપદો છે. જ્યારે બ વિભાગમાં રહેલાં પદો - ખાતાં, બોલ્યું, તોડ્યું, બોલતી વગેરે કૃદંત છે.

જે પદો ક્રિયાપદની જેમ વર્તતાં હોય પણ વાક્યમાં તેનું કાર્ય ક્રિયાપદ વ્યક્ત કરવાનું હોય તેને કૃદંત કહેવાય.

કૃદંત વાક્યનો અર્થ પૂરો કરી શકતાં નથી.

- કૃદંતના પ્રકારો :

1. વર્તમાન કૃદંત : તે વર્તમાનકાળ સૂચવે છે.

વર્તમાન કૃદંતના પ્રત્યયો : તો, તી, તું, તાં

ઉદાહરણો : રમતો છોકરો ક્યાં ગયો ?

તે ગાતી ગાતી રડતી હતી.

રમતું છોકરું પડી ગયું.

વાંચતાં છોકરાં પાસ થઈ ગયાં.

2. ભૂતકૃદંત : દૂરનો કે નજીકનો ભૂતકાળ સૂચવે છે.

ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયો : -એલો, -એલી, -એલું, એલાં, યો, ઈ, યું

ઉદાહરણો : કોઈ કશું બોલ્યું નહિ.

વેચેલી વસ્તુ કોણ પાછી લે ?

મેં વાંચેલું મને યાદ હતું.

વેચેલાં પુસ્તકોના પૈસા આવી ગયા.

3. ભવિષ્ય કૃદંત : ભવિષ્યકાળ સૂચવે છે.

ભવિષ્ય કૃદંતના પ્રત્યયો : -વાનો, -વાની, -વાનું, -નારો, -નારી, -નારું

ઉદાહરણો : તે આવવાનો હતો, હમણાં આવશે.

વાંચનારા પાસ થઈ જવાના છે.

અમે કાલે પહોંચવાનું નક્કી કર્યું છે.

ખાનાર માણસો કોઈ નહોતાં.

4. સામાન્ય કૃદંત : કોઈ ચોક્કસ કાળનું સૂચન કરતાં નથી.

સામાન્ય કૃદંતના પ્રત્યયો : -વો, -વી, -વું

ઉદાહરણો : આ પુસ્તક વાંચવું મને ગમશે.

આ કાગળ વાંચવો એવી મારી ઈચ્છા હતી.

આ લિપિ વાંચવી સાવ સરળ હશે.

5. હેત્વર્થ કૃદંત : હેતુ દર્શાવે છે.

હેત્વર્થ કૃદંતના પ્રત્યયો : -વા, -વાને, વાનું

ઉદાહરણો : હું ખાવા માટે આવ્યો નથી.

ખાવાને માટે જ તે આવ્યો હતો.

આ ચોપડી વાંચવાને માટે હું લઈ જઈશ.

6. સંબંધક ભૂતકૃદંત : અગાઉ થયેલી ક્રિયા સાથે ક્રિયાપદનો સંબંધ બતાવે છે.

સંબંધક કૃદંતના પ્રત્યયો : -ઈ, -ઈને

ઉદાહરણો : આ કામ જોઈને હું ખુશ થઈ ગયો.

હસીહસીને તે બેવડ વળી ગયા.

તેની ચિત્રકલા જોઈ સહુ રાજી થયા.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેનાં વાક્યોમાંથી નિપાત શોધી તેની નીચે લીટી કરો. આ નિપાત કયો અર્થ દર્શાવે છે તે સમજાવો :

(1) ત્યારે તો તમે ખૂબ ભાગ્યશાળી છો !

(2) અમે ઘણું કહ્યું તોય તે સમજ્યા નહિ.

(3) આજે વરસાદ પડવો જ જોઈએ.

(4) માણસ આમ ભારે ડાહ્યો, પણ ધૂની ખરો !

(5) હાજી, અમે તો આવી પહોંચીશું સમયસર.

(6) એક વખત જેલ જનારો, બીજી વાર જાય ખરો ?

(7) મહાદેવભાઈ માત્ર પચાસ વરસ જીવ્યા.

(8) ગંગા તો બસ ગંગા જ છે.

(9) એ તો અહીં આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

(10) વસ્તુ ખૂબ જ સસ્તી છે, ફક્ત રૂપિયા પચાસની.

2. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી નિપાતનો ઉપયોગ થયો હોય તેવાં દસ વાક્યો શોધી તેનો અર્થ સમજાવો.

3. નીચેનાં વાક્યો યોગ્ય પદક્રમ અને પદસંવાદ સાથે ગોઠવીને ફરી લખો :

(1) કાંઈ કોઈને હોય તો પૂછવું કાલની વાતમાંથી પૂછો.

(2) ઈશ્વર તો એ ક્યાં દેખાતો નથી રહેલો હશે ?

(3) મીઠા વગર લાગે છે રસોઈ ફીકી બધી.

- (4) પરમેશ્વર આંખે લઈ શકાય છે, પણ એને અનુભવમાં દેખાતો નથી.
- (5) સાંકળ ખખડાવી મધરાતે ભોજાએ ડેલીની પોસ્ટમાસ્તરની.
- (6) મૂળશંકર રોકડ લઈને ભાવનગર સાઈકલ ભેગી થાય એટલે ઊપડે.
- (7) દેવરાજ કેમ્પના સ્ટેશને ઊતરેલો ત્યારે એને સૌ પહેલાં એની બા ની યાદ આવ્યા. (પદસંવાદ કરી લખો.)
- (8) દુકાળ કાંઈ ધરતી પર જ નથી પડતી બાપુ...પણ માણસ પર પડે છે. (પદસંવાદ કરી લખો.)
- (9) અલિ ! તે પર આવડો શું લટકો ? (પદસંવાદ કરી લખો.)
- (10) તેણે શેરડી અને ગોળ ખાધો.
- (11) એમણે શું વસ્તુ ખરીદ કર્યું.

4. નીચેનાં વાક્યોમાંથી કૃદંત તારવી તેનું કાર્ય સમજાવો :

- (1) મહેનત કરનારાં કોઈ'દિ માંદાં પડતાં હશે ?
- (2) એ તળાવે ધરાયેલાં પશુ પાણી માટે આવતાં.
- (3) એક ચપટી વગાડતાં ડોક્ટરે દરદ મિટાવી દીધું.
- (4) ખાનારા માણસ કામ પણ કરી શકે ને !
- (5) આ કામળો ક્યાં અસલ ઊનનો બનેલો છે ?
- (6) બીજા માટે પૈસા વાપરવા એ સહેલું નથી ?
- (7) આ પુસ્તક મારે વાંચવાને જોઈએ છે.
- (8) રમણ ધીરે ધીરે વાંચતાં શીખી રહ્યો છે.
- (9) પત્ર વાંચીને તેને સંતોષ થયો.
- (10) કોઈને નહિ ભાળવાને કારણે તે નીકળી ગયો.
- (11) એનું કામ જોઈને શેઠ ખુશ થઈ ગયા.

5. વાક્યરચના : સાદું, સંયુક્ત અને સંકુલ વાક્ય

રચનાની દૃષ્ટિએ વાક્યના ત્રણ પ્રકાર છે :

1. સાદું વાક્ય : જે વાક્યમાં એક ક્રિયાપદ કે એક ઉદ્દેશ્ય (કર્તા) – એક વિધેય (કર્તા વિશે જે કહેવાયું હોય તે) હોય તેવી રચનાને સાદું વાક્ય કહે છે. દા.ત.,

- દેવરાજ અતીતમાં સરી રહ્યો હતો. (આંસુભીનો ઉજાસ)
- મને મારા ગાંડીવનું અભિમાન હતું. (યુધિષ્ઠિરનો યુદ્ધવિષાદ)
- આમાં તો ઝીણા ઝીણા દાણા દેખાય છે. (ઈશ્વર સર્વવ્યાપી)
- ચોકીદારીમાં મારું મન હવે બહુ ધરપતું નથી. (આંસુભીનો ઉજાસ)
- ચંદનવાડી આગળ શેષ નદી બહુ ઘાટીલો વળાંક લે છે. (અમરનાથની યાત્રાએ)

2. સંયુક્ત વાક્ય : જે વાક્યમાં જોડાયેલાં વાક્યો સમાન કક્ષાનાં હોય; સંયોજક દૂર કરવાથી તે વાક્યો સ્વતંત્ર રીતે ટકી શકે તેવાં હોય અને એક વાક્ય અન્ય વાક્યનું ગૌણ વાક્ય ન હોય તેવી વાક્યરચનાને સંયુક્ત વાક્ય કહે છે.

આ વાક્યમાં ને, અને, તથા, પણ, છતાં, કે, અથવા, યા, કેમ કે, કારણ કે, વળી, નહિતર, તેથી, એટલે વગેરે સંયોજકો દ્વારા સમુચ્ચય (સમૂહ) વિકલ્પ, પર્યાય, વિરોધ કે કાર્યકારણ જેવા સંબંધો સૂચવાયા હોય છે. દા.ત.,

- આ બ્રાહ્મણ ખૂબ વિદ્વાન હતો, પણ તેના પુત્ર શ્વેતકેતુને ભણવું ગમતું નહિ. (ઈશ્વરનું સ્વરૂપ) અહીં સંયોજક દ્વારા

બંને વાક્યો વચ્ચે વિરોધનો અર્થ સૂચવાય છે.

- મહેનતુ ખેડૂતોના હાથ રોજરોજ ફરતા હતા એટલે ક્યાંય વાંકોચૂકો છોડ કે નીંદામણ દેખાતું નહોતું (મહાત્માના માણસ) અહીં સંયોજક ‘એટલે’ દ્વારા કાર્યકારણ સંબંધ સૂચવાય છે.
- બાર વરસ વનમાં ભમ્યાં ને કેટલીય વીતકો ને મુશ્કેલી પછી આ રાજ્ય મળ્યું છે તે ભોગવીએ. (યુધિષ્ઠિર યુદ્ધવિષાદ) અહીં ‘ને’ સંયોજક દ્વારા સમુચ્ચય થયો છે. બંને વાક્યો એકબીજાનાં પૂરક બની હકીકત દેઢ કરે છે.
- દેવરાજની ધગશથી ઘરશાળાના સંચાલક પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા એટલે તેમણે વસુધાના કાર્યકર ભગવાનજીભાઈને વાત કરી. (આંસુભીનો ઉજાસ)
- પાણીને ચમચીથી વચ્ચેથી લઈ ચાખી જો કે કેવું લાગે છે ? (ઈશ્વરનું સ્વરૂપ)

3. સંકુલ-મિશ્ર વાક્ય : આ વાક્યમાં રહેલાં વાક્યો વચ્ચે સમાન સ્તરનો નહિ પણ મુખ્ય અને ગૌણનો સંબંધ હોય છે.

ગૌણ વાક્ય મુખ્ય વાક્યના વિશેષણ વાક્ય, ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય કે કર્મ વાક્ય તરીકે આવી મુખ્ય વાક્યના અર્થમાં વધારો કરે છે.

આ વાક્યમાં સંયોજક તરીકે જે-તે, જો-તો, જેવું-તેવું, જ્યાં-ત્યાં, જ્યારે-ત્યારે, જેમ-તેમ, જ્યાં સુધી-ત્યાં સુધી, જેટલું-તેટલું વગેરે મુકાય છે. દા.ત.,

- અને નીચે મૂકી અમે જવા માંડ્યું ત્યારે એ ઊંચે સાદે રડવા માંડ્યો (સેલ્વી પંકજમ્)
- એ ઊંચે સાદે રડવા માંડ્યો (મુખ્ય વાક્ય)
- અને નીચે મૂકીને અમે જવા માંડ્યું (ગૌણ વાક્ય)
- દેવરાજ કેમ્પના સ્ટેશને ઊતર્યો ત્યારે સૌ પહેલાં એની બાની યાદ આવી. (આંસુભીનો ઉજાસ)
- સૌ પહેલાં એની બાની યાદ આવી - મુખ્ય વાક્ય
- દેવરાજ કેમ્પના સ્ટેશને ઊતર્યો - ગૌણ વાક્ય
- તેઓ પાડોશમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી અમે તેમને માટે દરેક ચીજવસ્તુ લાવી સાચવનારા ટ્રસ્ટીઓ જ રહ્યાં (ઉછીનું માંગનારાઓ)
- જો હું સત્તા કે ધનને લોભે એ બધું ભૂલી, ફગાવીને કશ્મીર આવું તો પછી હું આપને કે કશ્મીર રાજ્યને વફાદાર રહું એવો વિશ્વાસ આપે મારામાં ન રાખવો જોઈએ. (સૌજન્યશીલ પ્રભાશંકર)
- ભીમ, જેમ કોઈ રણમાં ભમીભમીને થાકેલા માણસને પાણી પીવા મળે, તેમ સંતુષ્ટ થયેલો લાગે છે.

હવે તમે આ કક્ષાએ નિપાત, કૃદંત, પદક્રમ, પદ સંવાદ કે સાદી-સંયુક્ત-સંકુલ વાક્યરચના એટલે શું - એટલું જાણો તે પૂરતું નથી. આ બધી જાણકારી તો તમે ધોરણ દસ સુધીમાં મેળવી લીધી હતી. હવે આ મુદ્દાઓ તમે તમારા લખાણમાં કેવી રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકો એ આપણો હેતુ છે. તમે જ્યારે વાચન કરો ત્યારે આ બધી જ બાબતોનો ખ્યાલ રાખીને, જરૂર જણાય ત્યાં અટકીને જે-તે વાત લેખકે કેવી રીતે મૂકીને બળકટ બનાવી છે વગેરે સમજતાં જશો. આવા સમજપૂર્વકના મહાવરાથી અને લેખનમાં તેના ઉપયોગથી તમારા લખાણને તમે સુંદર બનાવી શકશો.

સ્વાધ્યાય

1. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી સાદાં, સંયુક્ત અને સંકુલ પ્રકારનાં દસ-દસ વાક્યો શોધીને લખો.
2. તમારા મૌલિક લખાણમાં સંયુક્ત અને સંકુલ વાક્યોનો ઉપયોગ કરો.

ધીરુબહેન પટેલ

(જન્મ : 29-5-1926)

ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા અને એકાંકી ક્ષેત્રે યશસ્વી પ્રદાન કરનાર ધીરુબહેન ગોરધનભાઈ પટેલનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. 'અધૂરો કોલ', 'એક લહર', 'વિશ્રંભકથા' અને 'જાવલ' એમના ટૂંકી વાર્તાના સંગ્રહો છે. 'વડવાનલ', 'શીમળાનાં ફૂલ', 'વાવંટોળ', 'વમળ', 'કાઠબરીની મા', 'સંશયબીજ' એમની નવલકથાઓ છે. 'વાંસનો અંકુર', આંધળી ગલી', 'આગંતુક' અને 'અનુસંધાન' તેમની લઘુનવલકથાઓ છે. 'પરદુઃખભંજન પેસ્તનજી', 'ગગનનાં લગન' તેમનાં હાસ્યરસનાં પુસ્તકો છે. 'પહેલું ઇનામ', 'પંખીનો માળો' અને 'વિનાશને પંથે' તેમના નાટ્યના સંગ્રહો છે. 'મનનો માનેલો' અને 'માયાપુરુષ' એ બે સંગ્રહો રેડિયોનાટિકાનાં છે.

ધીરુબહેને 'ભવની ભવાઈ' ફિલ્મનું પટકથાલેખન પણ કર્યું છે. 'નમણી નાગરવેલ' એમનો એકાંકી સંગ્રહ છે. 'બતકનું બચ્ચું', 'અંડેરીગંડેરી ટીપરીટેન' તેમજ 'મિત્રાનાં જોડકણાં' તેમનાં બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો છે.

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમજ 'આગંતુક' નવલકથાને સાહિત્ય અકાદમી દિલ્લીનો એવોર્ડ એનાયત થયા છે.

ગાંધીના માણસો—સત્યાગ્રહીઓ જેલમાં જતાં બાહ્યાંતર રીતે કેવા રૂપાંતરણ પામે છે તેનો ઉત્તમ નમૂનો નવલિકા નાયક મણિભાઈ છે. ઓછા-અધૂરા અભ્યાસે જેલસાથીઓની સાચી શીખ-સંગતે ખુદને પણ શંકા જાગે તેટલું પરિવર્તન મણિભાઈમાં થયું છે. અડબોથનો જવાબ અહિંસાથી આપવાની વાત તેના ગળે ઝટ ઊતરતી નહોતી, કિંતુ જેલમાંથી છૂટીને ઘરે જતાં પતિવ્રતા પત્ની હીરાને ખાદી વેશે જોતાં - 'જ્યાં તમે ત્યાં હું' સાંભળતાં જ તે આભો બની જાય છે. નાયકની ગાંધીનિષ્ઠા અને નાયિકાની પતિનિષ્ઠાના દ્વૈતમાંથી રચાતો એકનિષ્ઠ-અદ્વૈતભાવ એ 'વાર્તા વિશેષ' છે. જેલ-જીવનની રાજકીય પરેશાની અને કુટુંબજીવનની સામાજિક વિટંબણાઓ વચ્ચે સ્વસ્થ-તટસ્થ રહીને ભારતમાતાની આઝાદી માટે મથતા-મરતા સ્વાતંત્ર્યવીરોની ઝાંખી આ નવલિકા કરાવે છે.

'માફી માગીને નથી છૂટ્યો કંઈ - સરકારે જખ મારીને છોડ્યો છે !' મણિભાઈના મગજનો કેફ એના થાકેલા પગના પ્રત્યેક ડગલામાં નવું જોર પૂરતો હતો અને એટલે જ એ લાંબી ડાંકે ગામના ધૂળિયા રસ્તા પર નાનાનાના ગોટા ઊડાડતો ચાલ્યો જતો હતો. બાકી એના શરીરમાં તો રહ્યું 'તુ જ શું ? વધારે ખેંચીશું તો એ ઠાઠડી પર જ બહાર નીકળશે એવો ડર ન લાગ્યો હોત તો સરકારે એને હજી છોડ્યો ન હોત... હજી એ ચક્કી પીસતો હોત, દંડૂકાના માર ખાતો હોત, કાંકરીવાળા રોટલા તરછોડીને ઊભો થઈ જતો હોત અને એ બદલની નવી નવી શિક્ષા સહેતો હોત.

પણ એ બધાંનું એને મન કંઈ નહોતું. એનાથી નહોતી સહેવાતી તે ગાળ. નાનપણથી જ એની એવી તાસીર હતી કે કોઈનો તોછડો બોલ સાંભળતાં જ લોહી ઊકળી ઊઠતું. એમાં ને એમાં માસ્તરના માથામાં સ્લેટ મારીને નિશાળ છોડી દીધેલી. એમાં ને એમાં ત્રિભોવન વાણિયાની નોકરી છોડી દીધેલી. જિગરજાન ભેરુને મોંએથી પણ ગાળ ન સાંભળનારો આ મણિભાઈ ! અને એને જેલમાં બે ટકાના વોર્ડરો ઘડીએ ને વારે ધમકાવતા. પાંપણના પલકારા જેટલી જ નિયમિતતાથી ગાળ દેતા. મણિભાઈથી એ ન સહેવાતું. જંગલી ઘોડાનું ટોળું ધરતી ધમરોળતું દોડી આવતું હોય એવો એક પ્રચંડ આવેગ એના મનમાં જાગતો અને એનું શરીર કાબૂમાં ન રહેતું. સત્યાગ્રહીની આચારસંહિતાનાં ચીંથરેચીંથરાં ઊડી જતાં એવે વખતે.

અને પછી મણિભાઈ ઉપવાસ કરતો. એના કરતાં ઉંમરે મોટા, વિદ્વાન અને જેમણે ગાંધીજીનું પડખું સેવેલું હોય એવા કેદીઓ પાસે જઈને એમની શાંત વાણી સાંભળતો અને લજવાતો. એણે હજારેક વાર નિર્ણય કર્યો હશે કે ફરી આવું ન બનવા દેવું. છતાં ગાળ સાંભળતાંની સાથે જ એણે પ્રયત્નપૂર્વક કેળવેલી અહિંસા એકદમ અલોપ થઈ જતી અને તે એકલો પડી જતો. એકલોઅટૂલો, ઓછું ભણેલો એક ધરતીનો બાળ; જેણે બળબળતા બપોરે કે ચોમાસાની હેલીમાં બળદ સાથે બળદ બનીને ખેતર ખેડ્યાં છે, જેને ઝાડું બોલ્યાની ફાવટ નથી, જેણે જિંદગી પાસેથી કોઈ વધારે પડતી માગણી નથી કરી - સાગરનાં મોજાં સાથે શંખલું જેમ કિનારે ઘસડાઈ આવે એમ રાષ્ટ્રીયતાના જુવાળમાં જે પોતાના ગામથી ઊંચકાઈને અહીં જેલમાં આવી પહોંચ્યો છે

અને મુદત પૂરી થતાં જે પાછો પોતાને વતન પહોંચી બળદનાં પૂંછડાં આમળવાની જ અભિલાષા સેવે છે — એને શું કરવું એની ગતાગમ નહોતી છતાંયે એને હાથેથી કંઈક થઈ તો જતું જ — જે સરકારને ન ગમે અને સત્યાગ્રહીઓનેય ન ગમે. પરિણામે એ સરકારના કર્મચારીઓનો માર ખાતો અને એના મૃદુભાષી સાથીદારોનો ઠપકો પણ ખમતો.

એ બધા ગાળામાં એના મનમાં એક ઝાંખું ઝાંખું સ્વપ્ન આકાર લઈ રહ્યું હતું. એક વાર ગાંધીબાપુના આશ્રમમાં જઈને પૂછવું છે, ‘આ એવું કેવું કે હું મૂંગે મોંએ ગાળ ખાઈ લઉં તો જ ભારતમાતા આઝાદ થાય ?’ આ વાત એને સમજાતી નહોતી. જો કે જેલવાસ દરમિયાન એના સુશિક્ષિત ભાઈબંધોની મદદથી એનું ભણતર ઠીક ઠીક આગળ વધ્યું હતું. અનેક અજાણી ચોપડીઓનાં પાનાંમાંથી અજવાળું પથરાતું જતું હતું અને એના મગજના નવા નવા વિસ્તાર શોધી કાઢતું હતું. મણિભાઈને બીક લાગતી હતી કે પોતે કંઈક બદલાઈ રહ્યો છે. અજાણ્યો થતો જાય છે... આ નવો મણિભાઈ શું કરે ને શું નહીં તે કંઈ કહેવાય નહિ... તોયે આ બધું ઘડીક ગમતું ને ઘડીક ન ગમતું એવું બન્યું જતું હતું.

ને હવે એ પૂરું થઈ ગયું હતું. એ છૂટી ગયો હતો અને એના પગ એના ગામ તરફ વળ્યા હતા. મણિભાઈ તો મણિભાઈ જ હતો, કંઈ આઈન્સ્ટાઈન નહોતો. છતાં એણે એની મેળે — જાતે સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો હતો અને અત્યારે એ એવું અનુભવતો હતો કે જાણે જેલમાં મહિનાઓ નહીં પણ વરસોનાં વરસ રહ્યો હોય... જાણે એક ભવ વીતી ગયો હોય, જાણે એક નવો જન્મેલો મણિભાઈ સ્વપ્નમાં ચાલતો ચાલતો પોતાના પૂરવજનમની ભોમકા શોધતો હોય.

આછો વગડો હવે પૂરો થવાની તૈયારીમાં હતો. આઘેથી તમાકુનાં લીલાંછમ ખેતર દેખાતાં હતાં, મહેનતુ ખેડૂતોના હાથ રોજેરોજ ફરતા હતા એટલે ક્યાંય વાંકોચૂકો છોડ કે નીંદણ દેખાતું નહોતું. ધરતીએ પોતાના પેટાળમાં રહેલાં જીવતાંજાગતાં નીલમ જાણે બહાર પ્રગટાવ્યાં હતાં. અચાનક મણિભાઈના પગ પાસે થઈને એક મોર દોડી ગયો અને પાછળ પાછળ ચાર-પાંચ ઢેલડીનું ટોળું આવ્યું. મણિભાઈ ઊભો રહી ગયો. એને સુખ ઊપજ્યું. એને ઘર સાંભર્યું. એના બાપ વેરીભાઈ ઘરની બહાર રસ્તામાં મૂકેલી લાકડાની પાટ પર બેઠાબેઠા હુક્કો ગગડાવતા હશે. એ કંઈ વધારે નહી બોલે. મણિભાઈ, આયા ભઈ ? કહીને જવાબની ખેવના વગર ચલમનો દેવતા ખોતરવા માંડશે પણ રાજ તો થશે જ. મનમાં ને મનમાં કદાચ દીકરાના દૂબળા દેહ પર એક નજર ફેરવી લેશે અને દુઃખીયે થશે. પણ કશું બોલશે નહીં. કંઈ પૂછશે નહીં.

એ બધું બાનું કામ. બા તો તરત જ ઠેઠ પરસાળના ઉમરા લગી, ભલી હશે તો ચોક લગી દોડી આવવાની : ‘આયો ભઈલા ? આયહાય...કેવો થઈ ગયો છે !’ કરતીક આંખે આંસુડાં ભરી દેશે. ઝટપટ ધૂમટાથી આંખો લૂછીને પાણીનો લોટો ભરી લાવશે. સોનું તે શી ચીજ છે, એવો ચળકચળક કરતો પિત્તળનો લોટો. એની બાના હાથે ઉટકાયેલો ચોખ્ખોચણક લોટો ! ને એમાં ભરેલું ઠંડું પાણી ! માણસ બીજું શું માગે આ દુનિયામાં ?

મણિભાઈના પગ ઝડપથી ઊપડ્યા. પછી એની અંદર ઊપસતા પેલા બીજા મણિભાઈએ ધીરીધીરી વાત કરવા માંડી. બા હજી લાજ કાઢે છે...ધૂમટો તાણે છે...કાઠિયાવાડના જેવો લાંબો નહીં તોયે આખું કપાળ ઢંકાઈ જાય એવો તો ખરો જ. એ કાંઈ બરાબર ન કહેવાય. બાને એક વાર ગાંધીબાપુના આશ્રમમાં લઈ જવી પડશે. ત્યાં બધાં એને બરાબર સમજાવી દેશે. લાજ ન કાઢવી, ઘરેણાં ન પહેરવાં...ને ભાગોળમાં પેસતો મણિભાઈ લગભગ હસી પડ્યો. બાને તો ઠીક, હીરાને કોઈ કાળે સમજાવી શકાય ! એને ઘરેણાંનો બેહદ શોખ હતો. બાપને ત્યાંથી મળેલા મોટા ભાગના દાગીના એ રાતદિવસ પહેરતી અને સાત પેઢીના સગાને ત્યાંયે લગ્ન આવે તો અચૂક મજૂસ ખોલીને હાર, પહોંચ્યાં અને સાંકળાં કાઢતી જ. બા કોઈ વાર ટોકતી, ‘બધે બધું પે’રવું જ, એ લખી આવ્યું છે ?’ પણ હીરા ધરાર કાઢતી ને પહેરતી. બાને સામો જવાબ ન વાળતી પણ દેરાણીને મોંએ બબડતી, ‘બાપે આવ્યું છે તે પે’રવા કે પટારામાં ઘાલી મેલવા ?’

હીરાનો ખોળો ભરવાનો થયો ત્યારે રોકડ રકમ આપવાની વાત થયેલી તે તેણે તત્કાળ નકારી કાઢીને સિંધિયાશાહી કડાં કરાવ્યાં અને લીધાં ત્યારે જ જંપી !

છોકરો હવે મોટો થયો હશે. પોતે જેલમાં ગયો ત્યારે જરાજરા ચાલતાં શીખ્યો હતો. રાવજીના જનમ પછી જ પોતે પેલા ભાષણમાં ગયો એય સારું થયું. નહીંતર કોને ખબર...ગાંધીજીની ઘણીઘણી વાતોમાં આયે આવી જતી હતી, બ્રહ્મચર્યની. જોકે મણિભાઈને એ પેલી અહિંસા કરતાં વધારે આકરું નહોતું લાગવાનું. હશે હવે, આમ ને આમ...

ઘર જેમ જેમ નજીક આવતું ગયું એમ જેલ, સિપાઈઓ, લાઠી ને કાંકરીવાળા રોટલા આઘા જતા ગયા, નજર આગળ પોતાનું હૂંફાળું સાદુંસીધું ઘર તરવરવા લાગ્યું. માબાપના કરચલીવાળા ચહેરાનાં દર્શન ને સગાંવહાલાંના હેતાળ આવકાર માટે

મન તલસવા લાગ્યું. સાથીદારોએ તો કહ્યું હતું, ‘તરત પાછા આવી જજો, મણિભાઈ !’ પણ એનું મન અંદરથી ઢીલું પડ્યું હતું. એને ઘરમાં રહેવું હતું, એને હીરાને મળવું હતું, બા અછોવાનાં કરે એ માણવું હતું...ગામના માણસોએ તે મિટિંગ-બિટિંગ ભરશે. કાં તો હાર પહેરાવશે. કદાચ નિશાળના માસ્તરને બોલાવી લાવશે ભાષણ કરવા. પોતે કંઈક જવાબ વાળવો પડશે. છેલ્લે ભારત માતાકી જય ! મા’ત્મા ગાંધીકી જય ! એમ બોલાવવું પડશે. માળું...આ હિન્દીનું એક નવું જ હતું. પણ કંઈ નહિ, શીખી લેવાય એ તો. આ ગુજરાતી ન બરાબર આવડ્યું ? એમ ને એમ હિન્દી ! બાપુ કહેતા હશે એ બરાબર જ હશે ને ! એ ઓછાં કંઈ ખોટું કહે ?

આવા આવા વિચારોમાં રસળતો અને ઝડપભેર પગલાં ઉપાડતો મણિભાઈ પોતાના મહોલ્લામાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે ચાટ આગળ પડ્યાં પડ્યાં હાંફતાં બેચાર કૂતરામાંથી એકે આંખ ઉઘાડીને એની સામે જોયું અને પહેલાં ભસીને ને પછી પૂંછડી હલાવીને એનું સ્વાગત કર્યું. સાધારણ રીતે કૂતરાંને હડે કહીને આઘાં કાઢતા મણિભાઈને આજે કૂતરાં ધકેલી કાઢવાનું મન ન થયું. એણે દૂર નજર માંડી, પાટ પર કોઈ બેઠું નહોતું.

‘કેમ આમ ? મોટા કંઈ માંદાસાજા તો નહીં હોય ?’ ધક ધક થતા કાળજે મણિભાઈ આગળ વધ્યો. ઘર પાસે પહોંચતાં પહોંચતાં તો એને કેટલાયે વિચાર આવી ગયા. એ વિચારોમાંથી મુક્ત થઈને બાનું અશ્રુભીનું સ્વાગત માણવા જેવો એ ઘર આગળ આવીને ઊભો કે ડેલીનું ભારેખમ ખીલા જડેલું કમાડ કિચૂડ કિચૂડ કરતું બંધ થઈ ગયું.

આ કમાડ...આ કમાડ કદી બંધ નહોતાં થતાં. વરસોનાં વરસો લગી બંધ નહોતાં થયાં. મણિભાઈની સાંભરણમાં તો નહીં જ. હંમેશાં નાની ઝાંપલી જ વસાતી...આજે...આજે આ કમાડ બંધ ! એના મનને એક ધક્કો લાગ્યો. એણે ભારેસલ્લ સાંકળ ઊંચકી અને ખખડાવી. કોઈ બોલ્યું નહીં એટલે એણે ફરી જરા જોરથી ખખડાવી. તે સામેના ઘરની ઉપલી મેડીની બારીઓ ખૂલી અને પાછી ધડાધડ વસાઈ ગઈ.

કંઈક છે ! મનમાં વિમાસતા મણિભાઈએ મોટેથી બૂમ પાડી... “બા, એ બા ! કમાડ ખોલો. હું છું...હું !”

અંદર અને બહાર નિઃશબ્દ શાંતિ છવાઈ ગઈ. મણિભાઈને થયું કે પોતે હજી જેલમાં જ છે – એક સ્વપ્ન જુએ છે. અડધી રાતે છાતી પર ભયનો ઓથાર બનીને છવાઈ જાય એવું દુઃસ્વપ્ન ! જરાક પ્રયત્ન કરીને આંખો ખોલી નખાય તો પલકવારમાં બધું મટી જાય...બા દોડતી દોડતી બહાર આવે...હરખેલી થઈને પૂછે, ‘ભઈ, આયો ?’ એ – એ પણ એક બીજું સ્વપ્ન જ ન હોય ?

ઓચિંતા પગ દુઃખવા માંડ્યા. બહુ થાક્યો છે પોતે, બગલથેલો પાટ પર મૂકીને એ બેસી પડ્યો. તે સાથે ઉપલી ખડકીની બારી ખૂલી. કોધભરી ગર્જના સંભળાઈ :

“ચિયો છે એ ?”

“હું...હું મણિયો !”

“વેરીભઈનો મણિયો તો ચ્યારનો મ્હાંણાંમાં ગયો. હેંડતો થા હેંડતો મોટી મા’ત્માવાળી ના જોઈ હોય તો !”

અને બારી વસાઈ ગઈ.

દિશાશૂન્ય બનીને મણિભાઈ એ બારી સામે તાકી રહ્યો. ઘણા વખત લગી તાકી રહ્યો અને અંતે એણે બગલથેલો પાછો ઊંચક્યો. મણમણના થઈ ગયેલા પગ ઘસડ્યા અને કૂતરાંની ચાટ આગળ જરા થંભીને રસ્તામાં ખાવા લીધેલું ગાંઠિયાનું પડીકું ઊંધું વાળ્યું. આભારવશ કૂતરાંએ પહેલાં પૂંછડી પટપટાવી અને ટોળે વળ્યાં પણ પછી ગાંઠિયા સૂંઘીને આઘાં ખસી ગયાં.

ઠીક ત્યારે, તમેય જાઓ !’ અપાર ખેદથી મણિભાઈએ પાછું વળીને જોયા વગર બાપદાદાનો મહોલ્લો કાયમ માટે છોડ્યો.

એને સમજાતું નહોતું કે શું કરવું ? સત્યાગ્રહીએ આવે વખતે ઉપવાસ કરવા જોઈએ, માતાપિતાને સમજાવવાં જોઈએ, પેલું શું ? હા – હૃદયપરિવર્તન કરાવવું જોઈએ...પણ ગાંધીજી ક્યાં એના બાપને ઓળખતા હતા ? એમને ક્યાં ખબર હતી કે વેરીભાઈ વીફરે એટલે પછી કોઈના નહીં ? લાખ સમજાવો તોયે બધું પથ્થર પર પાણી જ...

કંઈ નહીં. પોતે સાબરમતી ચાલ્યો જશે. આશ્રમમાં રહેશે. રૅટિયો કાંતશે. દેશસેવા કરશે. નહીંતર પાછો સત્યાગ્રહ કરીને

જેલમાં જશે. આ વખતે ડાહ્યો થશે. કોઈના પર હાથ નહીં ઉપાડે...વેરીભાઈને જો એમ લાગતું હોય કે એમનો મણિયો મરી ગયો છે તો પોતાના મનથી પણ બાપ – ઓચિંતી મા સાંભરી. ગળે સોપારી જેવો ગોળ ડૂયો ભરાયો ને આંખ ભીની થઈ ગઈ. માએ પણ બારણું ન ખોલ્યું ?

મગજ બહેર મારી ગયું હતું પણ પગને એમની પોતાની આગવી સૂઝ હતી. રસ્તામાં એને જોઈને ઓળખ્યો ન ઓળખ્યો કરતા માણસો એનેય જાણે દેખાતા હતા – અને નહોતા દેખાતા. ચોરે એનો બાળપણનો ભાઈબંધ મગનિયો બેઠો હતો. એક વાર તો મણિભાઈને જોઈને ઉત્સાહથી ઊઠ્યોયે ખરો, પણ પછી પાછો બાજુમાં બેઠેલા વડીલોથી દબાઈને બેસી ગયો.

મણિભાઈ નિર્લેપ ભાવે ગામ છોડીને બહાર નીકળ્યો. સામેથી કોક આવતું હતું. બોલ્યું, “ચ્યો હેંડ્યા ? સુંદરણા ?” મણિભાઈએ જવાબ ન આપ્યો...આગળ ચાલ્યે જ ગયો. પછી આસ્તેથી મનમાં કૂંડાળા જાગ્યાં – શાથી પેલાએ સુંદરણાનું નામ દીધું ? ત્યાં તો કોઈ સગુંવડાલું નહોતું રહેતું !

પણ પાછા વળવાની, કોઈને કંઈ પૂછવાની વૃત્તિ જ ન જાગી. એ તો સારું થયું કે જોઈતો રાત સામે મળ્યો. એ ન મળ્યો હોત તો મણિભાઈ સીધો સાબરમતી પહોંચી જ ગયો હોત ! પણ જોઈતો મળ્યો. જોઈતાએ બધી વાત કરી અને મણિભાઈ સુંદરણાની વાટે ચાલ્યા.

હજી એને બધું માન્યામાં નહોતું આવતું. હીરા એકલી ઘર માંડીને રહે – અરે, એ બને જ કેવી રીતે ?

પણ બન્યું હતું. સાવ નાનું ઘર હતું – પાટીદાર મહોલ્લાને છેડે-છેવાડે. આંગણામાં ભેંસ હતી, સામો કાથીનો ખાટલો હતો, એના પર બેઠી હીરા રાવજીને રમાડતી હતી. મણિભાઈને જોઈને સફાળી ઊભી થઈને સામી દોડી. મણિભાઈ સ્તબ્ધ થઈને એનું રૂપ જોઈ રહ્યો. ખાદીની જાડી, દોઢવેલી સાડી અને દાગીના વગરનો દેહ...આ હીરા છે ?

“જોઈ શું ચ્યાં છો તાકીતાકીને ?”

“પણ – તું...?”

“લે હું જ ને ! નથી વરતાતી ?”

“તારાં ઘરેણાં ક્યાં ગયાં ?”

“ઝોબુ આકાશમાંથી આયું હશે, નહીં તારે ? પણ એ બધી વાત પછી – પહેલાં બેસો, પાણીબાણી પીઓ...આયહાય, કેવા થઈ ગયા છો સાવ !”

પતિપત્ની મળ્યાં. બધી વાતો થઈ. બાપની જોહુકમીની ને માના નિર્બળ વિરોધની ને હીરાનાં પિયરિયાંએ લીધેલા વલણની ને એવી બધી...પણ મણિભાઈના મનનું કૌતક મટતું નહોતું. પોતે તો જાણે ઠીક, કેવા મોટામોટા માણસોને મળ્યો ને કેવું બધું જાણી આવ્યો ને બદલાયો...પણ આ હીરા ? એને કોણે આ શિખવાડ્યું ? એ ક્યાંથી આટલી સાહસિક થઈ શકી ? હીરાએ તો જાણે ટૂંકો ને ટય જવાબ “જ્યાં તમે ત્યાં હું !” આપીને વાત પતાવી નાખી ને ઝટપટ થાળી પીરસી દીધી. પણ મણિભાઈને કંઈ સમજાયું નહીં...એ બહુ જ વિચારમાં પડી ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં એણે ભાગોળેથી લીધેલાં બીડી બાકસ કાઢ્યાં ને જેવો દીવાસળી પેટાવવા ગયો કે હીરાએ એના હાથ પર ઝાપટ મારીને કહ્યું, “રાખો હવે ! શોભતા નથી : મા’ત્માના માણસ થઈને !”

પત્નીના હાથની પહેલવેલ્લી ઝાપટ ખાઈને મણિભાઈ ચોંકી ઊઠ્યો, ચિડાવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં સામસામી નજરો મળી અને બંને હસી પડ્યાં.

(ઈન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ !)

શબ્દ-સમજૂતી

ડાંફ મોટું પગલું; સાપેક્ષ અપેક્ષાવાળું; બ્રહ્મચર્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહ; મહાંણ સ્મશાન; દંડૂકા ટૂંકી લાકડી; ઘૂમટો લાજ કાઢવી; વિમાસવું વિચારવું; દિશાશૂન્ય ધ્યેયહીન, સૂઝબૂઝ વિનાનું; કેફ નશો તાસીર પ્રકૃતિ, સ્વભાવ ગતાગમ સમજ; ખેવના ઈચ્છા,

આશા; મજૂસ પેટી, પટારો; ચાટ કૂતરાને ખાવા નાખવાનું સાધન; જુવાળ ભરતી, પ્રવાહ; પરસાળ ઓસરી; કૌતક કૌતુક, નવાઈ; અછો વાનાં કરવાં અતિશય લાડ કરવાં.

રૂઢિપ્રયોગ

લોહી ઊકળી ઊઠવું ગુસ્સે થવું પગ મણમણના થઈ જવા મન ખિન્ન થઈ જવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) મણિભાઈને શી શિક્ષા થયેલી ?
- (2) શા કારણે સરકારે મણિભાઈને છોડી મૂક્યો ?
- (3) હૃદય પરિવર્તન કરવા મણિભાઈ શો પ્રયત્ન કરતા ?
- (4) હીરાને કયો શોખ હતો ?
- (5) મણિભાઈએ ગાંધીજીને શો પ્રશ્ન કરેલો ?
- (6) મણિભાઈનું રસ્તામાં સ્વાગત કોણે અને શી રીતે કર્યું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઘરે જતાં મણિભાઈએ શી વિમાસણ અનુભવી ?
- (2) હીરાને જોઈ મણિભાઈએ શું આશ્ચર્ય અનુભવ્યું ?
- (3) હીરાએ ઝાપટ મારી મણિભાઈને કયું સત્ય સમજાવ્યું ?
- (4) હીરા શાથી બદલાઈ ગયેલી ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ઘર તરફ જતાં મણિભાઈનું મનોમંથન આલેખો.
- (2) ‘મા’ત્માના માણસ’ શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.
- (3) સત્યાગ્રહી મણિભાઈનો અનુભવ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ધીરુબહેન પટેલનો વાર્તાસંગ્રહ ‘જાવલ’ મેળવીને વાંચો.
- ગાંધીજયંતીને દિને ગ્રામસફાઈ કરો.
- ગાંધીજીના અનુયાયીઓનાં જીવનચરિત્ર મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

વાંચો અને નોંધ કરો :

‘મણિભાઈને બીક લાગતી હતી કે પોતે કંઈક બદલાઈ રહ્યો છે. અજાણ્યો થતો જાય છે...’. ‘મણિભાઈ તો મણિભાઈ જ હતો.’, ‘મણિભાઈના પગ ઝડપથી ઊપડ્યા. પછી એની અંદર ઊપસતા પેલા બીજા મણિભાઈએ ધીરીધીરી વાત કરવા માંડી.’

– જેવાં વાક્યો થકી વાર્તાનાયક મણિભાઈનું એક વ્યક્તિત્વ અને તેમાં આવતો બદલાવ આપણી આંખ સામે જીવંત થાય છે.

‘...હેંડતો થા હેંડતો’ અને ‘કૂતરાં...ગાંઠિયા સૂંઘીને આઘાં ખસી ગયાં’ – આ બંને વાક્યોથી મણિભાઈની પોતાનાં જ ઘર અને ગામમાં શી સ્થિતિ સર્જાઈ તે અનુભવી શકાય છે.

‘પતિ-પત્ની મળ્યાં.’, ‘બધી વાતો થઈ.’ આ બે વાક્યોમાં મણિભાઈ અને હીરાનો દાંપત્યપ્રેમ બીજું કશુંય વધારે કહ્યા વગર અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે.

વાર્તાને અંતે બીડી પીવા જતાં મણિભાઈને પત્ની હીરા દ્વારા કહેવાતા વાક્યમાં ‘મા’ત્માના માણસ’ શબ્દ અને સ્વભાવગત ચીડાવાને બદલે મણિભાઈ અને હીરા જે રીતે હસી પડે છે તેમાં પરસ્પરના પ્રેમની સાથે આ બંનેના વ્યક્તિત્વને અસરકરતા ગાંધીવિચારને પણ પામી શકાય છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ વિષય પર નિબંધ લખાવો.
- ગાંધીવિચારની અસરકારકતા વિશે વર્ગખંડમાં ઉદાહરણ સાથે ચર્ચા કરો.
- ‘પરિવારની ધરી : સ્ત્રી’ વિષય પર વક્તૃત્વ સ્પર્ધા યોજો.

કલ્પના અને પ્રતિભા

કલ્પના જ્યારે ધારીએ ત્યારે કરી શકાય, પણ પ્રતિભા ધારીએ ત્યારે આવતી નથી. પ્રતિભાના માનીતા પણ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે – અમારામાં સર્વદા પ્રતિભા રહેતી નથી, જ્યારે આવે ત્યારે અમે કાંઈ પણ કરી શકીએ છીએ. એથી જ શીઘ્ર કાવ્યો, ગણીગણીને ગોઠવેલાં કાવ્યો, ધારીધારીને કોતરેલા કે ચીતરેલા નમૂનાઓ કે ભણીભણીને ગાયેલાં ગાયનો યથેષ્ટ આનંદ આપી શકતાં નથી. કારણ કે તે સ્વતઃ આવેલી પ્રતિભાના પ્રસાદથી નહીં, પણ બળે બળે ખેંચી આણેલી કલ્પનાથી થયેલાં છે.

– મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

જયંત કોઠારી

(જન્મ : 28-1-1930; અવસાન : 1-4-2000)

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના સંશોધક અને વિવેચક શ્રી જયંતભાઈ સુખલાલ કોઠારીનો જન્મ રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)માં થયો હતો. બી.એ.માં ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યો તેમજ એમ.એ.માં પ્રથમ વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો. અમદાવાદની ગુજરાત લૉ સોસાયટીની કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કાર્યશીલ રહ્યા. ‘ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત’ અને ‘પ્લેટો-એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિચારણા’, ‘ઉપક્રમ’, ‘અનુક્રમ’ એ એમના સ્વાધ્યાય તેમજ તાત્ત્વિક, ચિકિત્સક દૃષ્ટિનાં દ્યોતક પ્રકાશનો છે. ઉત્તમ ભાવકની સહૃદયતા તેમજ નિર્ભીક તત્ત્વદર્શન ‘વિવેચનનું વિવેચન’માં જોવા મળે છે. સાહિત્ય સ્વરૂપો અંગેના લેખો ‘વ્યાસંગ’માં તેમજ સિદ્ધાંતચર્યાના લેખો ‘અનુષંગ’માં જોવા મળે છે. ‘સાહિત્યિક તથ્યોની માવજત’ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક મળ્યું છે. વિવેચન ઉપરાંત ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘નિબંધ’, ‘ટૂંકીવાર્તા’, ‘એકાંકી’ અંગેનાં સુંદર સંપાદનો તેમણે આપ્યાં છે.

‘આસ્વાદ અષ્ટાદશી’ એ જુદાં જુદાં કાવ્યો પરના આસ્વાદ-વિવેચનનું જયંતભાઈ કોઠારીનું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે. ખાસ તો ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંતોને આધારે કાવ્યકૃતિની તેમણે કરેલી તપાસના સંદર્ભમાં. એમાંથી રા. વિ. પાઠકના ‘છેલ્લું દર્શન’ સોનેટનો આસ્વાદલેખ અહીં લીધો છે.

કવિ રા. વિ. પાઠકે પ્રથમ પત્નીના અવસાન નિમિત્તે રચેલા પ્રસ્તુત મૃત્યુવિષયક સોનેટમાં આંખને અશ્રુ ન વહાવી હવે પછી પત્નીનું દર્શન અલભ્ય છે તે કરી લેવા વિનવે છે અને માંગલ્યની સામગ્રી ધરાવવાનું કહી; ધમાલ ન કરવા જણાવી એનાં સૌંદર્યને અખંડિત રાખવા જણાવે છે. જે સ્થાન એમના હૃદયમાં અંકાયું છે તે કદી કોઈ લઈ શકે તેમ નથી. અગ્નિની સાક્ષીએ મળ્યાં હતાં તેવી રીતે અગ્નિની સાક્ષીએ છૂટાં પડવાની આ ઘટનાને વિશેષ મંગલમય ગણાવે છે. આમ, આ સોનેટમાં મૃત્યુ જેવી દુઃખદ ઘટનાને પણ મંગલમય બનાવીને રજૂ કરી છે.

ધમાલ ન કરો, — જરાય નહિ નૈન ભીનાં થશો, —
 ઘડી બ ઘડી જે મળી — નયનવારિ થંભો જરા —
 કૃતાર્થ થઈ લો, ફરી નહિ મળે જ સૌંદર્ય આ,
 સદા જગત જે વડે હતું હસન્તું માંગલ્ય કો !
 ધમાલ ન કરો, ધરો બધી સમૃદ્ધિ માંગલ્યની,
 ધરો અગરુ દીપ ચંદન ગુલાલ ને કુંકુમ;
 ધરો કુસુમ શ્રીફલો, ન ફરી જીવને આ થવો
 સુયોગ અણમૂલ સુંદર સુહાગી માંગલ્યનો !
 ધમાલ ન કરો, ન લો સ્મરણ કાજ ચિહ્નો કશું,
 રહ્યું વિકસતું જ અંત સુધી જેહ સૌંદર્ય, તે
 અખંડ જ ભલે રહ્યું, હૃદયસ્થાન તેનું હવે
 ન સંસ્મરણ વા ન કો સ્વજન એ કદી પૂરશે.
 મળ્યાં તુજ સમીપ, અગ્નિ ! તુજ પાસ જુદાં થિયે,
 કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ, સુંદરી ?

(શેષનાં કાવ્યો)

રામનારાયણ વિ. પાઠક

મૃત્યુ નિમંત્રક મંગલકાવ્ય :

રામનારાયણ પાઠકે આ કાવ્ય એમનાં પ્રથમ પત્નીના અવસાન નિમિત્તે લખેલું છે એ જાણીતી વાત છે. એટલે કે વ્યક્તિનિષ્ઠ વિરહ-પ્રેમનું આ કાવ્ય છે. પણ, આ કાવ્ય વાંચતાં જે એક વસ્તુ તરત નજરે ચડે છે તે એ છે કે કવિએ કાવ્યમાં વ્યક્તિનિર્દેશક સંજ્ઞાનો પ્રયોગ લગભગ ટાળ્યો છે અને ભાવનિર્દેશક સંજ્ઞાઓનો જ આશ્રય લીધો છે. છેલ્લી કડીમાં કવિ ‘સુંદરી’ને સંબોધન કરે છે ત્યારે જ કાવ્યમાં વ્યક્તિ પ્રવેશે છે. તે પૂર્વે કાવ્યમાં સુંદરી નહિ પણ સૌંદર્ય છે, માંગલ્ય છે. જેની અંતિમ વિદાયને કવિ પોતાની અંજલિ આપી રહ્યા છે તે કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ અમૂર્ત ભાવ છે, તત્ત્વ છે.

મૃત્યુનો પ્રસંગ એવો છે કે માણસનો વ્યક્તિરાગ અત્યંત તીવ્રતાથી પ્રગટ થાય અથવા તો મૃત્યુ વ્યક્તિની ને જગતની નશ્વરતાનું ભાન કરાવે અને નિષેધાત્મક – નાસ્તિક દર્શન, અસારવાદ તરફ લઈ જાય. તત્ત્વચિંતક રામનારાયણ વ્યક્તિરાગમાં અટવાય નહિ એ સમજી શકાય; પરંતુ નોંધપાત્ર એ છે કે એ અહીં અસારવાદમાં પણ સરી પડ્યા નથી. જે નષ્ટ થયું છે એનો શોક નહિ પણ જે પ્રાપ્ત થયું હતું એની ધન્યતા એ કાવ્યનો મુખ્ય સૂર છે. જગત અને જીવનને એક અપૂર્વ સૌંદર્ય અને માંગલ્યનો યોગ થયો હતો, એવું સૌંદર્ય કે જે અંત સુધી વિકસતું રહ્યું હતું – કદી હાસ પામ્યું ન હતું – તો છેલ્લી ક્ષણ સુધી એનું દર્શન એ જ કર્તવ્ય, એમાં જ જીવનની કૃતાર્થતા.

કવિ માનવસહજ લાગણીઓથી પર છે એવું નથી. મૃત્યુ પ્રસંગે જે બનવું જોઈએ તે બને જ છે. આંખમાં આંસુ ખાળ્યાં ખળાતાં નથી – આંખોને આંસુ રોકવાની વિનંતી કવિને ફરીફરીને કરવી પડે છે. મન અસ્વસ્થતાથી ઘેરાયેલું છે. પહેલી બે પંક્તિમાં ઉદ્ગારો ખંડિત થતાથતા ચાલે છે તેમાં આ અસ્વસ્થતા ડોકાઈ જાય છે. એક વાર નહિ પણ ત્રણત્રણ વાર ‘ધમાલ ન કરો’ એમ કહી કવિ પોતાનાં મનને વારે છે એ બતાવે છે કે મન રહીરહીને અસ્વસ્થ થયા કરે છે. કવિ આ મનઃસ્થિતિમાંથી ઊગરવાનો પ્રયત્ન કરે છે – ઘટનાને એક નવી વિધાયક જીવનદૃષ્ટિથી જોઈને. વ્યક્તિને સ્થાને ભાવતત્ત્વ પર એ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને કશુંક ગુમાવ્યાનો રંજ અનુભવવાને બદલે જે પ્રાપ્ત થયું હતું તેની ધન્યતાને વાગોળવા તરફ મનને વાળે છે.

તો, આ કાવ્ય સુંદરીનું નથી, સૌંદર્ય કે માંગલ્યનું છે અને સૌંદર્ય કે માંગલ્યના ઉપભોગનું નથી, એના પૂજનનું છે. સૌંદર્યનું એ છેલ્લું ‘દર્શન’ છે, કૃતાર્થતા પ્રેરનારું દર્શન છે. ‘દર્શન’ શબ્દના આપણી ભાષામાં જે અધ્યાસો છે – આદરના, ભક્તિના – તે અહીં પ્રગટે છે. અગરુ દીપ ચંદન ગુલાલ કુંકુમ કુસુમ શ્રીફલ વગેરે ધરવાનું કવિ કહે છે તે બધી પૂજન-અર્ચનની સામગ્રી છે. ‘સુંદરી’ને સ્થાને ‘સૌંદર્ય’ અને તે પણ પૂજનીય, પવિત્ર, માંગલ્યયુક્ત. જગતને પ્રસન્ન મંગલતાભર્યું કરનાર આ સૌંદર્ય, તેથી મહિમાવંત. અંત સુધી વિકસતું રહેલું, કદી ક્ષય ન પામેલું આ સૌંદર્ય, તેથી વિભૂતિરૂપ. એને આવો પૂજન-અર્ધ જ ઘટે. દુન્યવી રીત મુજબ મૃત વ્યક્તિનું કશુંક સ્મરણચિહ્ન એના અંગ પરથી લેવું એ આ સૌંદર્યને ખંડિત કરવા બરાબર થાય. માટે એ પણ અનુચિત. એનું હૃદયમાં જે સ્થાન છે તે જ પૂરતું છે, તે જ ઈષ્ટ છે. આવા પરમ મહિમાવંત, વિભૂતિમય સૌંદર્યનું સ્થાન બીજું કોણ લઈ શકે ? અને એને માટે સ્મરણચિહ્ન જેવા સ્થૂળ આધારની શી જરૂર ?

આ જીવનદૃષ્ટિ કવિને માટે મૃત્યુની ઘટનાને મંગલ બનાવી દે છે. સોનેટના છેલ્લા યુગ્મકમાં કવિએ આ વાત અત્યંત માર્મિક રીતે મૂકી આપી છે. અગ્નિની સાક્ષીએ જેમનું મિલન થયું હતું તે અગ્નિની સાક્ષીએ જ જુદાં પડી રહ્યાં છે. અગ્નિનું સાક્ષિત્વ એ મંગલતાનું સૂચક છે. અંતિમ સંસ્કારના અગ્નિમાં કવિએ સાક્ષિત્વનું આરોપણ કરીને મૃત્યુની ઘટનાને પણ મહિમાવંત કરી છે.

કાવ્ય આરંભાયું મનની ભારે અવસ્થાના સૂચનથી; પરંતુ એ લાગણી તો સૂચનરૂપે જ રહી અને કાવ્યમાં વસ્તુતઃ આલેખાયો સૌંદર્યયોગની કૃતાર્થતાનો અને સૌંદર્યપૂજનનો ભાવ. અંતમાં છે એક ભવ્ય મંગલ ઘટનાના સાક્ષાત્કારનો ચમત્કાર. એટલે સમગ્ર કાવ્ય ભાવમય છે. એ ભાવદશા વિશિષ્ટ છે – મૃત્યુવિષયક કાવ્યોમાં તો એ વિરલ છે. એની પાછળ એક નૂતન જીવનદૃષ્ટિની પ્રેરણા પડેલી છે. આમ, કાવ્યમાં ભાવ અને વિચારનું અદ્ભુત રસાયન સિદ્ધ થયેલું છે. રામનારાયણ માનતા કે કાવ્યનો વિષય વિચારમય લાગણી કે લાગણીમય વિચાર છે. કાવ્યનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ એ રહસ્યને લેખતા હતા. રામનારાયણનો એ કાવ્યવિચાર આ કાવ્યમાં ચરિતાર્થ થતો લાગે છે.

કાવ્ય સંબોધનરૂપે રચાયેલું છે, પણ કાવ્યમાં સંબોધ્ય બદલાયા કરે છે. પહેલા ચતુષ્કમાં સંબોધ્ય છે આંખો. બીજા અને ત્રીજા ચતુષ્કમાં મૃત વ્યક્તિનાં સ્વજનો – જેમાં કવિનો પણ સમાવેશ થાય – ને એમનાં મન સંબોધ્ય હોવાનું જણાય છે. છેલ્લા યુગમકની પહેલી લીટીમાં અગ્નિને સંબોધન છે, તો બીજી લીટીમાં સુંદરીને – મૃત પત્નીને સંબોધન છે. સંબોધનની આ પલટાતી તરાહ કાવ્યમાં જરાયે બાધક બનતી નથી. ઊલટું, બદલાતા પરિપ્રેક્ષ્યથી કાવ્ય વધારે સભર ને સજીવતાભર્યું ભાસે છે. વળી, પહેલી બાર લીટીમાં તો મુખ્ય વાક્યરચના આજ્ઞાર્થની છે. એમાં પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં કંઈક જુદી રીતે વર્તવા પ્રેરતા અધિ-મન (સુપર-માઈન્ડ)ના જાણે આદેશો સંભળાય છે. કાવ્યના કેન્દ્રિય ભાવને એનાથી અનોખો ઉઠાવ મળે છે. કાવ્ય જાણે અધ્યાત્મઅનુભવના પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે.

કાવ્યની ભાષાભિવ્યક્તિ સ્વસ્થ અને સ્વાભાવિકતાભરી છે. ન ઊર્મિરંગી, ન વિચારઘન. પદાવલિ નથી સંસ્કૃતાદ્ય, નથી ગ્રામ્ય. ‘ઘડી બ ઘડી’ કે ‘થિયે’ જેવા બોલચાલના પ્રયોગો સ્વાભાવિકતાને જ પોષે છે. એક ‘ધમાલ’ શબ્દ એવો છે જે કદાચ કોઈને પ્રસન્નતાથી વહેતા આ વાક્યપ્રવાહને સ્ખલિત કરતા નાનકડા પથ્થરરૂપે ભાસે. એ આવ્યો છે સ્વજનોના સંભ્રમભરી વ્યાકુળ મનોદશાથી થતા રોકકળ આદિ વ્યવહારોને વ્યક્ત કરવા, પણ ‘ધમાલ’ શબ્દના આપણી ભાષાના સાહચર્યો એવા છે કે આ પ્રસંગના સ્વજનોના વર્તનને માટે એ શબ્દ કેટલો ઉચિત ગણાય એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. સહજ ઊર્મિલ વર્તનને વર્ણવવામાં એ શબ્દ ઉપકારક લાગતો નથી. ‘જતો’તો સૂવા ત્યાં’ એ કાવ્યની શૃંગારની આબોહવામાં ‘બિછાનું’ શબ્દ સુરેશ જોશીને ખૂંચ્યો હતો એ અહીં યાદ આવે છે. રામનારાયણની કવિતામાં આમ શબ્દવિવેક થોડો ચર્ચાસ્પદ બને એવાં સ્થાનો જડી આવે છે. કાવ્યજ્ઞ કવિની સભાનતા ઓછી હશે એમ તો કેમ મનાય ? કાં તો કવિની ઘણા વાક્યપ્રયોગોને કવિતામાં નાણી જોવાની કૌતુકવૃત્તિ હોય અથવા બોલચાલની ભાષા માટેનો અપ્રસંગે પ્રવર્તતો પક્ષપાત હોય અથવા તો કવિનો શબ્દસંસ્કાર જ એવો હોય કે કેટલાંક સાહચર્યો એમને બાધક ન બને.

તો પણ, મૃત્યુનિમિત્તક છતાં મંગલ જીવનરસથી છલકતું ‘છેલ્લું દર્શન’ રામનારાયણના જ નહિ, ગુજરાતી સાહિત્યના એક અનન્યસાધારણ કાવ્ય તરીકે હૃદયને પ્રભાવિત કરે છે.

(‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુઆરી-માર્ચ 1987’)

શબ્દ-સમજૂતી

નૈન નયન, આંખ; કુંકુમ કંકુ; અણમૂલ અમૂલ્ય; સમીપ નજીક, પાસે; માંગલ્ય શુભ, કલ્યાણ; સુહાગી સુભાગી, સુખી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કવિ કોને સંબોધીને આ કાવ્ય રચે છે ?
- (2) કવિ શા કારણે અસ્વસ્થ થયેલા છે ?
- (3) મિલન અને વિયોગનું સાક્ષી કોણ બન્યું છે ?
- (4) કાવ્યમાં શો ભાવ સમાયેલ છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કવિ શેના વડે પૂજન-અર્ચન કરવા કહે છે ? શા માટે ?
- (2) છેલ્લું દર્શન એવું કવિ શા માટે કહે છે ?
- (3) ‘ધમાલ’ શબ્દ દ્વારા કઈ મનોદશા પ્રગટે છે ? શા માટે ?

3. વિસ્તૃત ઉત્તર લખો :

- (1) ‘છેલ્લું દર્શન’ કાવ્યમાં કવિની મનઃસ્થિતિનું આલેખન કરો.
- (2) કવિએ મૃત્યુની ઘટનાને મંગલમય શી રીતે ગણાવી છે - સમજાવો.
- (3) સમજાવો :

“મળ્યાં તુજ સમીપ, અગ્નિ ! તુજ પાસ જુદાં થિયે;
કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ, સુંદરી ?”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ સોનેટનું પઠન પ્રાર્થનાસભામાં કરો.
- સોનેટના ત્રણ પ્રકાર વિશે તમારા શિક્ષક પાસેથી જાણો.
- બાલમુકુંદ દવે કૃત સોનેટ ‘જૂનું ઘર ખાલી કરતાં’ મેળવીને વાંચો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

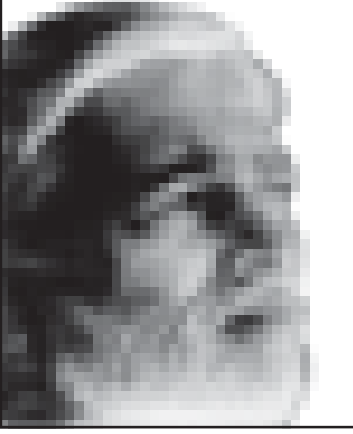
- રાવજી પટેલ કૃત ગીત ‘મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા’ વિદ્યાર્થીને સંભળાવો.
- લગ્નમંડપમાં અગ્નિના મહત્ત્વ વિશે વિદ્યાર્થીને કહો.
- સોનેટ લેખન સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.

સાચી વિદ્યા

શીલ વિનાની વિદ્યા એ વાંઝણી વિદ્યા છે. વિદ્યા બે જાતની છે — વાંઝણી અને દૂઝણી. જે દૂધ ન આપે, જે વિચાર નહિ તે વાંઝણી ગાય શા કામની ? વિદ્યાનું પણ એવું જ છે. ખરી વિદ્યા પરમતત્ત્વ અને ત્રિવિધ મુક્તિનું દૂધ આપે છે. ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ થાય છે અને રોમ-રોમમાંથી પ્રગટે છે તે સાચી વિદ્યા. વિદ્યા ને શીલને સંબંધ ન હોય તો વિદ્યા વાંઝણી રહે. શીલ વિના વિદ્યા લેનાર માણસ બ્રહ્મરાક્ષસ બને છે.

— નાનાભાઈ ભટ્ટ

શ્યામ સાધુ

(જન્મ : 15-06-1941; અવસાન : 12-2001)

શ્યામ સાધુનું મૂળ નામ શામળદાસ મૂળદાસ સોલંકી. વતન જૂનાગઢ. તેઓએ મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરેલો. સાવ અલગારી જેવું જીવન જીવનારા શ્યામ સાધુએ પોતાનું આખું જીવન કાવ્ય-પદાર્થની ખેવના કરવામાં જ વિતાવી દીધું. તેમણે મુખ્યત્વે ગઝલ સર્જન કર્યું. ‘યાયાવરી’ તેમનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ છે, જે છેક ઓગણીસમો બોતેરમાં બહાર પડેલો ત્યારે આ યુવાકવિ પ્રત્યે સાહિત્યકારોનું ધ્યાન ખેંચાયેલું. આ ઉપરાંત ‘થોડાં બીજાં ઇન્દ્રધનુષ્ય’ અને ‘આત્મકથાનાં પાનાં’માં કવિ-સર્જક તરીકેની તેમની મુદ્રાઓ ઊપસી આવેલી. ગઝલસર્જક તરીકે તેઓ સદાય યાદ રહેશે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા સંજુ વાળા સંપાદિત તેમનું સમગ્ર કાવ્યસર્જન ‘ઘર સામે સરોવર’ નામે પ્રકાશિત થયું છે.

‘પથ્થરો બોલે તો’ નવ્ય રીતિની એક સરસ ગઝલ છે. જેના પ્રથમ શેરમાં અશક્યતાની શક્યતા ચકાસી જોવાનું સૂચન છે. જ્યારે બીજા શેરમાં, સહજ રીતે આવી મળવું તો સહેલું છે; પરંતુ ડાળ ફેલાવી કોઈને માટે છાયારૂપ બનવું મુશ્કેલ છે, એ કરી જોવાની હાકલ છે. ત્રીજામાં આ નગર અથવા તો માનવમેળો બાળક સમો અબુધ છે; એને કોઈ પણ લલચાવી શકે એવો મર્મ છે. ચોથામાં સમયની ધીમી પણ એકધારી ગતિને ઉલટાવવાની અસંભવિતતા આલેખવાનો પ્રયાસ છે. જ્યારે છેલ્લા શેરમાં આ સંસારના જડ, યાંત્રિક સંબંધોની આસાની વિરુદ્ધ કોઈ આંખોમાં ચિતરાવી જોવાની આવશ્યક દૃષ્ટરતા વ્યંજિત થઈ છે.

પથ્થરો બોલે તો બોલાવી જુઓ,
શક્યતાનાં દ્વાર ખખડાવી જુઓ.

સહુ પવનની જેમ તો આવી મળે,
વૃક્ષ માફક ડાળ ફેલાવી જુઓ !

સાવ બાળકના સમું છે આ નગર,
કોઈ પણ આવીને લલચાવી જુઓ.

કાચબો કહેતા સમય જો સાંભરે,
રેતની શીશીને ઉલટાવી જુઓ.

આયનામાં સહુ અહીં ઝિલાય છે,
કોઈને આંખોમાં ચિતરાવી જુઓ.

(‘યાયાવરી’ માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

રેતની શીશી ઘડિયાળની શોધ પહેલાં વપરાતું સમય માપવાનું સાધન, રેતઘડિયાળ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સહજ રીતે મળવું શા માટે સહેલું છે ?
- (2) નગરને અબુધ શા માટે કહ્યું છે ?
- (3) રેતશીશીને ઉલટાવવાનું કવિ કેમ કહે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ‘શક્યતાનાં દ્વાર ખખડાવવાં’ એટલે શું કરવું ?
- (2) છેલ્લા શેરમાં સંબંધોની ક્ષણભંતા શી રીતે આલેખાઈ છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :

- (1) ગઝલનું સમગ્રલક્ષી ભાવદર્શન કરાવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારા શિક્ષક પાસેથી ગઝલના સ્વરૂપની જાણકારી મેળવો.
- આ ગઝલનું સમૂહમાં પઠન કરો.
- પ્રાર્થનાસભામાં ગઝલનું ગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

કવિએ આ ગઝલમાં સાવ સાદી શબ્દાવલિનો ઉપયોગ કરીને જુદાજુદા શબ્દઝૂમખાને સામસામે મૂકીને શબ્દચમત્કૃતિ સાધી છે તે તમે ધ્યાનથી જુઓ.

પથ્થરો બોલે તો બોલાવી જુઓ,

શક્યતાનાં દ્વાર ખખડાવી જુઓ.

અહીં જડ પથ્થરને બોલાવવાની મથામણ કરીને કોઈ પણ સમીકરણનાં મૂળ સૂધી જવાનું સાહસ ભાવકે કરવું જોઈએ એવું ઈંગિત છે.

પાંચે પાંચ શેરમાં કવિએ શબ્દચમત્કૃતિની આ રીતિનો વિનિયોગ કરીને સાદી ભાષામાં બયાન કર્યું છે. બે સ્વતંત્ર બાબતોને એક-બીજાનું પરિપેક્ષ લાધે ત્યારે કાવ્ય સિદ્ધ થતું હોય છે. એમાં કવિની શબ્દપસંદગી મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

ચોથા શેરમાં રેતશીશી અને કાયબાને સામસામે મૂકીને ગતિનો સરસ અહેસાસ કરાવ્યો છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- વિદ્યાર્થીઓને ‘ઘર સામે સરોવર’ સંગ્રહ બતાવો.
- શાળામાં મુશાયરાનું આયોજન કરો.
- શાળામાં પાઠપૂર્તિ, કાવ્યાલેખનનો વર્કશોપ રાખી પછી સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.

ઈવા ડેવ

(જન્મ : 5-3-1931; અવસાન : 27-9-2009)

‘ઈવા ડેવ’ ઉપનામ ધરાવતા લેખક પ્રફુલ્લ નંદશંકર દવેનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. તેઓ વાર્તાકાર તેમજ નવલકથાકાર તરીકે જાણીતા છે. ‘આગંતુક’, ‘તરંગિણીનું સ્વપ્ન’, ‘તહોમતદાર’ તેમના ટૂંકીવાર્તાના સંગ્રહો છે. તેમણે ‘ઈસુના ચરણે’ નામની લઘુનવલ પણ આપી છે. પરંપરા કે પ્રયોગ એવું કશું નામ પાડ્યા વિના એમણે પોતાની સર્જકતાને વિકસાવેલી. આકર્ષક ચરિત્ર-ચિત્રણ, સુરેખ વર્ણનકળા, સંવેદનને સહજ રીતે ભાષારૂપ આપવાની અનેરી રીત તેમના સાહિત્યના વિશેષો ગણાવી શકાય.

માણસનો જન્મ અને ઉછેર તો કુદરતને આધીન છે પણ સંસ્કાર અને શાલીનતા વ્યક્તિ પોતે પોતાની રીતે ઘડી શકતી હોય છે. આ વાર્તામાં લેખકે આ જીવન રહસ્યને સ્ફૂરાવી રહે એવાં વિષયવસ્તુ અને ચરિત્રોનું પ્રભાવક નિરૂપણ કર્યું છે. જન્મ, પ્રદેશ, કુળ કે નાતજાતનાં બંધનોથી પર એવું ગુણસંપન્ન અને આકર્ષક વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે ખીલવી શકાય તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ આ વાર્તા છે. કૃતિનાં કેન્દ્રવર્તી ચરિત્રોનાં મિલન, મુલાકાત, વાર્તાલાપ અને રહસ્યસ્ફોટ પર્યંત જળવાતી જિજ્ઞાસાને પોષવામાં, ચરિત્રચિત્તના વ્યાપારોના સૂક્ષ્મ આલેખનમાં, સ્થળવિશેષના વાતાવરણનાં ઝીણવટભર્યાં નિરીક્ષણચિત્રોમાં તેમજ લેખકની ચિત્રાત્મક લેખનશૈલીમાં આપણને એમની કળાસૂઝનો સહજ રીતે પરિચય થાય છે.

ગાંધીગ્રામના દરવાજે મને છોડી મોટર ધસમસતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં મારું મન ધડકી ઊઠ્યું. પ્રશ્ન થયો : મેં એક મોટી મૂર્ખાઈ તો નથી કરી ને ? માત્ર એક જાહેરખબર વાંચીને, પત્રવ્યવહાર કરીને, પત્નીની પસંદગી કરવા હું છેક દક્ષિણમાં દોડી આવ્યો છું ! થોડા વેરાન, થોડા શહેરિયા, પણ વધારે પડતા ગામઠી દેખાતા આ સ્થાનમાં વસતી યુવતી કેવી હશે ? આદર્શની ઘેલછામાં, લાગણીઓના ઊભરામાં કંઈ ઉતાવળિયું પગલું તો નથી ભરાઈ ગયું ને મારાથી ?

મેં ચોમેર નજર દોડાવી. મજૂરો જેવા દેખાતા માણસો સિવાય બીજું કોઈ દેખાયું નહિ. ત્યાં મારી નજર નારિયેળનાં પાંદડાંથી છાયેલા છાપરાવાળી નજીકની કુટિર પર પડી. મેં તે તરફ ચાલવા માંડ્યું.

એ ગાંધીગ્રામના ડિરેક્ટરની ઓફિસ હતી. મારી પૃથ્થના જવાબમાં એક તદ્દન સાદા ખાદીના લેબાસવાળા ભાઈ બહાર આવ્યા. મિસ પંકજમ્નો હું મહેમાન છું એ જાણતાં પોતે જ એમનું ક્વાર્ટર બતાવવા મારી સાથે ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં રહી રહીને, આસપાસ શાંત, ગરમ વાતાવરણમાં ચૂપકીથી ઊભેલાં અત્યંત સાદાં મકાનોને અવલોકતાં મારા મનમાં પ્રશ્ન સળવળવા માંડ્યો : ક્યાં હું મુંબઈનો રહેવાસી, ને ક્યાં આ સાદગીભર્યા જીવનમાં ઉછરેલી યુવતી ! કેમ કરીને મેળ ખાશે ? હું અસ્વસ્થ થવા માંડ્યો. ગાંધીગ્રામના ઝાંપે ઊતર્યો ત્યાં સુધી મુસાફરી દરમિયાન જે મધુર સ્વપ્નમાં રાચ્યો હતો તે એક ચિંતામાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું.

અમે એક લાંબા બરાક જેવા ઓરડીઓના બ્લોકને અંતે એકાએક અટક્યા. ત્યાં એક નાનું ઘર હતું. આંગણામાં સુંદર સફેદ સુશોભન આળેખેલું હતું. ‘આ સેલ્વી (કુમારી) પંકજમ્નું ગૃહ’, કહી એણે ઘેરા રાખોડી રંગથી રંગેલા સાદા પણ મજબૂત કમાડ પર ધીમેથી ટકોરા માર્યા. થોડી એ ક્ષણો મારે મારું હૈયું કેં વિચિત્ર ઊર્મિઓથી ધક્કધક્ક થઈ ઊઠ્યું : કેવી હશે એ ?

ને કમાડ ધીરેથી ખૂલ્યાં. એ ત્યાં ઊભી હતી.

“આ તમારા મહેમાન લાવ્યો છું, બહેન.”

“આવો, આવો. તમારો આભાર. ક્યારની તમારી રાહ જોઈને બેઠી હતી. ચોક્કસ ક્યા સમયે આવવાના છો એ તમે પત્રમાં જણાવેલું નહિ, એટલે હું ડિઝિગલ લેવા આવી શકી નહિ. માફ કરશો. તમને કાંઈ તકલીફ તો નથી પડી ને ? અંદર આવો. નારાયણજી, આભાર ફરીથી.”